

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Іван БОРОВЕЦЬ

Валерій СТЕПАНКОВ

Віталій СТЕПАНКОВ

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА ІДЕЯ XVII – XVIII СТОЛІТЬ

Навчально-методичний посібник

Електронне видання

Кам'янець-Подільський
2025

УДК 94(477)"16/17"(075.8)
ББК 633.3(4Укр)46я73
Б83

*Рекомендувала вчена рада Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка, протокол № 5 від 24 квітня 2025 р.*

Рецензенти:

Вашук Д. П. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України;

Мицик Ю. А. – доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України;

Федьков О. М. – доктор історичних наук, професор кафедри археології, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Боровець І. І., Степанков В. С., Степанков В. В.

Б83 Українська державна ідея XVII – XVIII століть: навчально-методичний посібник [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2025. 124 с.

Навчально-методичний посібник призначений для використання в освітньому процесі при вивченні здобувачами вищої освіти курсу, що розкриває основні аспекти проблем формування та еволюції української державної ідеї та процесу боротьби за її реалізацію впродовж XVII – XVIII ст. Він містить загальну характеристику освітнього компоненту, тези лекцій, тематику семінарських занять та питання самостійного опрацювання, термінологічний словник, рекомендовані види індивідуальних завдань, варіанти модульної контрольної роботи, критерії оцінювання навчальних досягнень здобувачів, перелік рекомендованих джерел та літератури.

Видання розраховане на здобувачів вищої освіти, а також буде корисним вчителям та учням закладів загальної середньої освіти, фаховим дослідникам та всім тим, хто цікавиться питанням українського державотворення в добу Раннього нового часу.

УДК 94(477)"16/17"(075.8)
ББК 633.3(4Укр)46я73

Електронна версія посібника доступна за покликанням:

URL: <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/9285>

© Боровець І. І., Степанков В. С., Степанков В. В., 2025

ЗМІСТ

Вступ	4
Загальна характеристика освітнього компоненту	6
Тези лекцій	10
Теми семінарських занять	17
Теми самостійного опрацювання.....	54
Термінологічний словник	84
Тематика індивідуальних завдань	87
Модульна контрольна робота	93
Критерії оцінювання навчальних досягнень здобувачів	96
Перелік рекомендованих джерел та літератури	101

ВСТУП

Навчально-методична актуальність освітнього компоненту «Українська державна

ідея XVII – XVIII ст.» зумовлюється наступними чинниками. По-перше, на сучасному етапі розвитку української історіографії проходить інтенсивний процес формування нових концептуальних засад історії України, складовою якого є з'ясування політичної самосвідомості суспільства XVII – XVIII ст. По-друге, коло питань, пов'язаних із становленням державної ідеї, її розвитком і згасанням, не знайшло належного висвітлення в існуючій вітчизняній і зарубіжній історичній науці, а відтак і в навчально-науковій літературі. По-третє, у добу комуністичного тоталітаризму сформувався цілий комплекс міфів, які й нині спотворюють бачення українським суспільством минулого своєї Батьківщини, що гальмує формування в нього власної національної ідеї.

Предметом вивчення освітнього компоненту «Українська державна ідея XVII – XVIII ст.» є історія процесу формування державної ідеї, еволюції змісту, боротьби за реалізацію та причин її поразки.

Мета освітнього компоненту полягає у наданні магістрантам цілісної системи знань зі змісту української державної ідеї, основних етапів її становлення, розвитку і згасання, перебігу боротьби за реалізацію та її невдачі, політично-культурних орієнтацій еліти Гетьманщини, місця державної ідеї у політичній культурі українського суспільства.

Завдання вивчення наступні:

- з'ясувати прикметні риси розвитку національної свідомості українців першої половини XVII ст.;
- розкрити процес становлення козацького політичного сепаратизму;
- проаналізувати еволюцію козацького сепаратизму в ідею незалежності козацької Української держави;
- охарактеризувати складові державної ідеї;

- в'яснити політику Б. Хмельницького, спрямовану на реалізацію державної ідеї;
- дослідити процес формування ідеї князівства Руського та заходи по її реалізації;
- з'ясувати причини еволюції державної ідеї від незалежності до автономізму Гетьманщини;
- висвітлити сутність «Конституції» Пилипа Орлика;
- розкрити причини і сам процес згасання державної ідеї у суспільстві козацької України;
- проаналізувати політично-культурні орієнтації еліти Гетьманщини;
- домогтися опанування магістрантами основних понять і термінів;
- вдосконалити методику роботи магістрантів з джерелами.

При підготовці навчально-методичного посібника враховано здобутки української і зарубіжної історіографій XIX – початку XXI ст. Кожна тема при цьому опирається на багату джерельну базу. Зміст курсу в багатьох аспектах стикується з іншими навчальними дисциплінами: новою історією, політологією, соціологією, культурологією, етнографією, соціальною психологією. Важлива роль у вивченні дисципліни відводиться самостійній роботі магістрантів. Вона передбачає опрацювання джерел і наукової літератури, вивчення фахового понятійного апарату, хронології, біографії політичних і державних діячів, історіографії.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСВІТНЬОГО КОМПОНЕНТУ

Обсяг

Найменування показників	Характеристика навчальної дисципліни
Кількість кредитів ЄКТС	4
Загальний обсяг годин	120
Кількість годин навчальних занять	40
Лекційні заняття	24
Практичні заняття	–
Семінарські заняття	16
Лабораторні заняття	–
Самостійна та індивідуальна робота	80
Форма підсумкового контролю	залік

Статус: Освітній компонент за вибором здобувачів вищої освіти другого (магістерського рівня).

Передумови для вивчення дисципліни – загальний курс «Історія України», курс «Українська історіографія».

Програмні компетентності навчання

Інтегральна компетентність	Здатність розв'язувати складні задачі дослідницького та/або інноваційного характеру в галузі історії та археології.
Загальні компетентності	ЗК 1. Здатність до абстрактного мислення, аналізу і синтезу. ЗК 2. Здатність працювати автономно. ЗК 3. Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово. ЗК 4. Здатність працювати в міжнародному контексті. ЗК 5. Здатність оцінювати та забезпечувати якість виконуваних робіт. ЗК 6. Здатність приймати обґрунтовані рішення. ЗК 7. Проводити наукові дослідження на засадах академічної доброчесності.
Спеціальні (фахові, предметні) компетентності	СК 1. Аналіз процесів, подій та явищ державно-політичної історії України XVII – XVIII ст. СК 2. Розуміння сутності української державної ідеї у політичній культурі тогочасного суспільства. СК 3. Здатність до роботи з джерелами, що торкаються історії української державної ідеї у ранній новий час.

Програмні результати навчання:

- Знання наріжних принципів української державної ідеї XVII – XVIII ст., чинників, що зумовили її виникнення та формування, основних віх боротьби за реалізацію ідей незалежності й соборності України й причини її поразки.
- Визначення сутності української державної ідеї у політичній культурі тогочасного суспільства.
- Опрацювання джерел, що торкаються історії української державної ідеї у ранній новий час.

Методи навчання: Словесні, наочні методи: лекція, розповідь, пояснення, бесіда, дискусія, диспут, мозкова атака, робота з першоджерелами, словниками, посібниками, дидактичними матеріалами та іншими джерелами інформації, робота з інтернетними публікаціями та матеріалами вебсайтів, створення й демонстрування презентацій; технології дистанційного навчання.

Засоби діагностики результатів навчання: опитування, тести, самостійна робота, модульна контрольна робота, зокрема із використанням модульного об'єктноорієнтованого динамічного навчального

середовища MOODLE, презентації результатів виконаних завдань та досліджень, студентські презентації та виступи на наукових заходах.

Програма навчальної дисципліни

Назви тематичних блоків	Кількість годин				
	усього	у тому числі			
		лекційні заняття	семінарські заняття	лабораторні заняття	самостійна та індивідуальна робота
Вступ. Методологічні засади вивчення, історіографія та джерельна база вивчення навчальної дисципліни	8	2		–	6
Формування політичної свідомості українського козацтва наприкінці XVI – в першій половині XVII ст.	6	2		–	4
Сформування наріжних принципів української державної ідеї (1648 – перша половина 1649 рр.)	6	2	2	–	2
Радикалізація влітку-восени 1648 р. політичних поглядів повсталих мас. Загадки Замостянського перемир'я	4			–	4
Боротьба за реалізацію ідеї незалежності та її невдача (друга половини 1649 – перша половина 1657 рр.)	8	2	-	–	6
Спроба «термідоріанського перевороту» в Україні та її крах (1657 – перша половина 1659 рр.)	6		2		4
Державно-політичний розвиток Гетьманщини в 1657-1665 рр.	6	2		–	4
Державно-політична система в період гетьманування Петра Дорошенка (1665-1676 рр.)	6	2		–	4
Від ідеї князівства Руського до концепції подолання поліцентризму політичної влади України (1659 – 1676 рр.)	6			–	6
Розвиток національної свідомості й почуттів українського патріотизму. «понятійна революція» та її наслідки (1648-1676 рр.)	6		2	–	4
Боротьба за збереження державної автономії Гетьманщини та її поразка. «Конституція» Пилипа Орлика	6	2		–	4
Ідея Української держави у політичних поглядах Івана Мазепи та його соратників	6		2	–	4

Продовження таблиці

Спроби відродження державних інституцій й державної ідеї у Правобережній Україні та їх невдача (остання чверть XVII – початок XVIII ст.)	6	2	2	–	2
Політичні погляди Пилипа Орлика та його боротьба за самостійність України	4			–	4
Погляди еліти на політичну систему Гетьманщини та принципи її функціонування	6	2	2	–	2
Політично-культурні орієнтації еліти на інституції козацької України та її суспільно – політичний устрій	6			–	6
Гетьманщина в умовах обмеження автономних прав російською владою після Полтавської катастрофи (1709-1722 рр.)	6	2		–	4
Державницька ідея в умовах зростаючого політичного тиску російської імперської влади (1722 – 1764 рр.)	6	2	2	–	2
Ліквідація української автономії (кінець 60-х – 80-ті рр. XVIII ст.)	6		2	–	4
Відображення державної ідеї в усній народній творчості, поетичних творах, літописах й історичних творах (середина XVII – XVIII ст.)	6	2		–	4
Разом годин	120	24	16	–	80

Форми поточного та підсумкового контролю

Поточний контроль проводиться з метою перевірки рівня підготовки здобувачів вищої освіти за визначеною темою; забезпечення зворотного зв'язку між викладачем та здобувачами вищої освіти, управління навчальною мотивацією здобувачів. Поточний контроль проводиться у формі усного опитування, письмового експрес-контролю, виступів здобувачів при обговоренні питань практичного заняття, виконанні аналітичних завдань. Форма модульного контролю: модульна контрольна робота. Формою підсумкового контролю є залік.

ТЕЗИ ЛЕКЦІЙ

1. Вступ. Методологічні засади вивчення, історіографія та джерельна база вивчення навчальної дисципліни

Наукова актуальність навчальної дисципліни, її предмет і завдання. Місце і роль у вивченні історії України. Методологічні аспекти вивчення курсу.

Історіографія. Погляди дослідників кінця XVIII – першої половини XX ст. Формування народницького напрямку. Значимість творчості М. Костомарова та В. Антоновича. Російська і польська історіографії XIX ст. української державної ідеї. В. Липинський і становлення державницького напрямку. Доробок українських учених першої третини XIX ст. Формування радянської офіційної концепції Визвольної війни. «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією» та її реакційна роль. Фальшування сутності визвольної боротьби українців XVII – XVIII ст. Творчий доробок істориків 50-80-х рр. XX ст. Основні напрями досліджень української державної ідеї вченими незалежної України. Сучасна російська і польська історіографії української державної ідеї.

Джерела. Здобутки джерелознавства у вивченні джерельної бази навчальної дисципліни. Її особливості. Основні місця зосередження джерел в Україні та за кордоном. Аналіз ролі документальних джерел та їх основні види. Наративні джерела та їх класифікація. Епістолярії. Історичні пісні та думи. Основні археографічні публікації.

2.Формування політичної свідомості українського козацтва наприкінці XVI – в першій половині XVII ст.

Проблеми формування козацького стану у кінці XVI – першій половині XVII ст. «Оселянення» козацтва. Колонізація Півдня України. Роль Великого кордону. Політична свідомість козацтва у кінці XVI ст. Проєкти С. Наливайка та Й. Верещинського. Зародження протодержавних інституцій на «волості».

Розвиток національної свідомості українців у першій половині XVII ст. Формування чуття етнічної спільноти та етнічної самоідентифікації русинів (українців). Роль православ'я. Формування ідеї безперервності буття руського народу на своїй землі. Поява концепції «руського народу» як третього народу Речі Посполитої. Становлення погляду козацтва на себе, як на «політичний народ» рівноправний з шляхтою. Його боротьба за «права і вольності» Війська Запорозького та руського народу.

Еволюція козацтва у носія ідеї політичного сепаратизму. Формування державних інституцій у козацькому регіоні та його «виламування» з політичної системи Польщі. Кристалізація намірів домагатися визнання певних політичних прав для «козацької України». Прикметні риси поглядів козацтва на її політичний устрій.

3. Сформування наріжних принципів української державної ідеї (1648 – перша половина 1649 рр.)

Початок Національної революції, її типологія й проблема хронологічних меж. Обґрунтування ідеї державної автономії козацької України. Розгортання революції влітку 1648 р. та формування державних інституцій на визволених теренах. Радикалізм вимог повсталих мас. Програма автономії Б. Хмельницького та його соратників. Вірність ідеї ягеллонського легітимізму. Західний похід українського війська. Розходження у поглядах Б. Хмельницького та М. Кривоноса. Замостянське перемир'я (листопад 1648 р.) та його трагічні наслідки для України.

Переосмислення Б. Хмельницьким мети національно-визвольної боротьби. Сформування гетьманом наріжних принципів української державної ідеї. Укладення Переяславського перемир'я з Річчю Посполитою (лютий 1649 р.) та його умови. Розвиток Богданом Великим української державної ідеї у травні-червні 1649 р.

4. Боротьба за реалізацію ідеї незалежності та її невдача (друга половини 1649 – перша половина 1657 рр.)

Зборівський договір, як невдача реалізації ідеї незалежності України. Зміст автономії козацької України. Двовладдя. Розбудова державних інституцій. Реформування Січі. Зміцнення прерогатив гетьманської влади, поява ідей монархізму та заснування династії Хмельницьких. Зовнішньополітичний суверенітет Гетьманщини. Берестечкова катастрофа й Білоцерківський договір. Втрата державної автономії. Батозька перемога й виборення незалежності козацькою Україною.

Погіршення геополітичного становища Гетьманщини. Жванецька кампанія й Кам'янецький польсько-кримський договір. Укладення договору 1654 р. з Московією про протекцію царя, його положення та оцінка в історіографії. Політика Б. Хмельницького по приєднанню до держави західноукраїнських земель та її невдача. Особливості української державної ідеї середини XVII ст. Проблема встановлення монархічної форми правління.

5. Державно-політичний розвиток Гетьманщини в 1657-1665 рр.

Державний переворот І. Виговського. Повернення до республіканської форми правління. Причини і початок громадянської війни. Політична програма запорожців. Повернення до ягеллонської ідеї федералізму. Переговори у Межиріччі. Укладення Гадяцького договору, його основні положення та оцінка в історіографії. Ідея Великого Князівства Руського. Березневі «Нові пункти» української еліти та її відхилення Варшавою. Ратифікація Гадяцького договору сеймом.

Невдоволення козацтва Гадяцьким договором й усунення від влади І. Виговського. Обрання гетьманом Ю. Хмельницького. «Жерде-нівські статті» та їх відхилення Москвою. Переяславська рада-2 й нав'язання російською стороною Ю. Хмельницькому нового договору. Чуднівський договір з Річчю Посполитою й розбіжності політичних поглядів правобережної і лівобережної старшини. Боротьба її угруповань за владу. Чорна рада 1663 р. та її наслідки. Поліцентризм політичної влади. «Московські статті» І. Брюховецького.

6. Державно-політична система Гетьманщини в період гетьманування Петра Дорошенка (1665-1676 рр.)

П. Дорошенко і програма об'єднання козацької України. Андрусівський договір і його геополітичні наслідки. Західний похід П. Дорошенка і причини його невдачі. Антиросійське повстання взимку 1668 р. Посилення втручання у внутрішні справи Гетьманщини сусідніх держав. Загострення боротьби за владу у Правобережжі. Політичні погляди запорожців у другій половині 60-х – першій половині 70-х рр. XVIII ст. Політична діяльність І. Сірка. Договір 1669 р. з Портою та його основні положення. Погляди П. Дорошенка на політичну систему козацької України. Крах орієнтацій на Порту. Похід І. Самойловича у Правобережжя й возз'єднання Гетьманщини. Загибель Правобережної гетьманщини і поразка революції.

7. Боротьба за збереження державної автономії Гетьманщини та її поразка. «Конституція» Пилипа Орлика

Політичні погляди І. Самойловича та його боротьба за збереження Правобережжя у складі Гетьманщини. Курс гетьмана на підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату та його наслідки. І. Мазепа й укладені ним «Коломацькі статті». Виступ П. Іваненка (Петрика) та його політична програма. Відновлення ідей соборності козацької України та монархічної форми правління.

Сформування серед еліти двох угруповань та їхні політичні погляди. Політична програма І. Мазепи та його відносини з С. Палієм. Наступ Росії на політичну автономію Гетьманщини. Стосунки І. Мазепи з Карлом XII й С. Лещинським та укладення з ними угод. Політична свідомість старшини, козацтва й поспільства. Вибір І. Мазепи й позиція запорозького козацтва. Полтавська трагедія козацької України.

П. Орлик та його «Конституція» («Пакти й конституції законів і свобод Війська Запорозького»). Основні положення «Конституції», «Маніфест» П. Орлика та його «Вивід прав України».

8. Спроби відродження державних інституцій й державної ідеї у Правобережній Україні та їх невдача (остання чверть XVII – початок XVIII ст.).

Політичні погляди Ю. Хмельницького, заходи по розбудові Українського князівства та їх невдача (1677-1681 рр.). Особливості колонізації Правобережжя й відродження козацького устрою в першій половині 80-х рр. XVII ст. Формування козацьких полків та державних інституцій у другій половині 80-90-х рр. XVII ст. Діяльність А. Могили, Самуся та С. Палія. Політична самосвідомість козацтва. Відновлення ідеї Правобережної гетьманщини.

Наступ на козацький регіон Правобережжя польських владних структур на початку XVIII ст. Повстання 1702-1704 рр. Політична програма керівників повстання й політика щодо них І. Мазепи. Спроби відновити Правобережну гетьманщину П. Орлика у 1711 – 1712 рр. та їх невдачі. Ліквідація козацького устрою у 1713-1714 р.

9. Гетьманщина в умовах обмеження автономних прав російською владою після Полтавської катастрофи (1709-1722 рр.)

Політичні погляди І. Скоропадського. Обмеження російським урядом внутрішньополітичного суверенітету козацької України. Скасування Петром І договірних відносин обох держав. Репресії, примусова переорієнтація українських товаропотоків із заходу на північ, надходження мита з українського кордону в Москву, участь козаків у спорудженні Ладозького та Волго-Донського каналів, Санкт-Петербургу, призначення полковниками не козаків і навіть не українців. Вилучення з обігу в Україні золотих та срібних монет та нав'язування мідних. Зниження титулу Київського митрополита до архієпископа Київського та Малої Росії, якого призначали з Петербургу. Заборона 1720 р. друкувати українські книги, «окрім церковних». Інтегрування українських державних структур у російські. Активізувалося змосковщення Гетьманщини та його населення.

Протести з боку І. Скоропадського та П. Полуботка. Ліквідація гетьманату 1722 р. Неспроможність більшості політичної еліти боротися за збереження автономії. Феномен «малоросійства».

10. Державницька ідея в умовах зростаючого політичного тиску російської імперської влади (1722 – 1764 рр.)

Антиукраїнська діяльність Малоросійської колегії. Постій російської армії, збір та збільшення податків, втручання у адміністративні справи, питання землеволодіння. Надання Малоросійській колегії функції найвищої апеляційної установи, що розширило практику доносів. Виведення Гетьманщини з-під управління Колегії іноземних справ і передання її Сенатові. Формування української опозиції на чолі із наказним гетьманом П. Полуботком. Подання Петру I «Коломацьких чолобитних». Поїздка П. Полуботка до Санкт-Петербурга, ув'язнення його у Петропавлівській фортеці.

Відновлення гетьманату (1727 р.). Політичні погляди Д. Апостола та його соратників. Обстоювання ідеї незалежності Гетьманщини К. Гордієнком. «Рішительні пункти». Посилення процесу інкорпорації Гетьманщини Російською імперією. «Правління гетьманського уряду». Гетьманат К. Розумовського. Заходи по зміцненню автономії. Відродження серед еліти ідеї автономізму. «Прохання шляхетства і старшин ...» 1763 р. Скасування гетьманату.

11. Погляди еліти на політичну систему Гетьманщини та принципи її функціонування

Автономія козацької України як складова державної ідеї. Еволюція поглядів від автономії козацького регіону до ідеї незалежності України і від неї до автономії Гетьманщини. Бачення елітою проблем територіальних меж козацької України та її соборності. Погляд на політичну владу та її особливості. Засоби реалізації влади та механізми прийняття політичних рішень. Установка на політичну поведінку. Значимість суверенітету в шкалі політико-культурних цінностей. Тлумачення «підданства» й «протекції», як механізмів збереження власної політичної системи.

Сприймання інституції гетьманської влади та джерел її легітимності. Ставлення до монархічної форми правління й ролі монарха-протектора у політичній системі козацької України. Позиції щодо республіканської форми правління. Еволюція поглядів на генеральну (військову) раду та старшинську раду.

«Права і вольності» Війська Запорозького та «Руського народу» як символ суверенності суспільно-політичного життя. Погляд еліти на себе як суб'єкт політичного життя. Обґрунтування власного соціально-політичного статусу. Орієнтації на монополізацію елітою у своїх руках функції правління й підлеглість становища поспільства. Націленість на правові засоби регулювання політичних відносин.

12. Відображення державної ідеї в усній народній творчості, поетичних творах, літописах й історичних творах (середина XVII – XVIII ст.)

Історичні пісні про визвольну боротьбу українців гетьманату Б. Хмельницького («Пісня про Жовтоводську битву», «Перемога Корсунська», «Не дивуйтесь, добрії люди», «Розлилися круті бережки», «Утиски польської шляхти і нове повстання проти неї», «Ой з-за гори високої», «Ой з города Немирова», «Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче», «Та немає лучче, та немає краще» та ін. Історичні думи про Б. Хмельницького.

Державна ідея у поетичних творах: «Похвала віршами Хмельницькому од народа Малорійського», «Непереможний Богдан Хмельницький, могутній володар», «Плач Малої Росії», «Ах, Українонько, бідна годинонько тепер твоя», Л. Баранович «Світ збурили грози на людській слъози», «Ей, Іване, поповичу, гетьмане», «Всі покою щиро прагнуть», С. Дівович «Розмова Великоросії з Малоросією».

Сенс визвольних змагань українців й функціонування Української держави скрізь призму історико-політичних трактатів, хронік і літописів: «Пересторога України» аноніма, Ф. Софоновича, Самовидця, Г. Грабянки й С. Величка. Відображення положень державної ідеї в історичних творах: «Синописі», «Короткому описі Малоросії», П. Симоновського «Короткому описі» та «Історії Русів».

ТЕМИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінарське заняття 1 **СФОРМУВАННЯ НАРІЖНИХ ПРИНЦИПІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ (1648 – ПЕРША ПОЛОВИНА 1649 рр.)** (2 год.)

1. Історичні умови виникнення козацького політичного сепаратизму та його сутність (кінець XVI – перша половина XVII ст.).
2. Політична програма повстанців на початковому етапі революції (лютий-травень 1648 р.).
3. У полоні ягеллонського легітимізму. Зародження ідеї автономізму козацької України (літо-осінь 1648 р.).
4. Трансформація ідеї автономізму у проект утворення незалежної соборної Української держави (перша половина 1649 р.).

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Архів ранньомодерної Української держави. Т. 3: Мартин Голінський. Silvarum: (1648-1665). Ч. I: (1648-1649) / упоряд. О. Заяць, Я. Федорук. Київ, 2019. LXVI+446 с.
2. Боплан Г.Л. Опис України. Гійом Левассер де Боплан. Опис України; Проспер Меріме. Українські козаки та їх останні гетьмани; Богдан Хмельницький. Львів: Каменяр, 1990. 301 с.
3. Військова кореспонденція гетьмана Януша Радзивілла 1646–1655 рр. Ч. 1: Канцелярійний щоденник 1649–1653 рр. Варшава: Нерітон, 2019. 890 с.; Ч. 2: Листи. 2020. 301 с.
4. Воссоединение Украины с Россией: Док. и материалы: В 3 т. Т. 2: 1648–1651. 559 с.
5. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 1: (1648–1649 рр.) / упорядн. о. Ю. Мицик. Київ, 2012. 680 с.
6. Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / упор.: В. Брехуненко (відп. секретар), О. Заяць, Ю. Мицик та ін. Київ, 2016. 608 с.

7. Історія України в документах і матеріалах. Т. 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 рр.) / відп. ред. С.М. Белоусов; уклад. М.Н. Петровський, В.К. Путилов. Київ: Вид-во АН УРСР, 1941. 292 с.
8. Проект «Україна»: Повстання Війська Запорозького 1630 року: документи і матеріали / упоряд., передм., прим. Т. Ковальця. Харків, 2017. 352 с.
9. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. / голова редкол., наук. ред. Т. Гунчак. Київ: Дніпро, 2001. Т. 2, кн. 1: XVI ст. / упоряд., передм., прим. В. Шевчука, ред. тому С. Коба. 556 с; Т. 2, кн. 2: Перша половина XVII ст. 534 с.
10. Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2016. 606 с.
11. Україна: антологія пам'яток державотворення Х-XX ст. У десяти томах. Київ, 2008. Т. III: Битва за козацьку державу (XVI-XVII ст. 496 с.

Навчальна література, енциклопедичні та синтетичні академічні видання¹

12. Бойко О.Д. Підручник. Історія України. 7-е вид. Київ: Академія, 2021. 640 с.
13. Горобець В. Під булавою гетьмана. Права і вольності Гетьманщини в умовах імперського підневолення. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2024. 320 с.
14. Енциклопедія історії України. Київ, 2003-2021. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001124>
15. Історія українського козацтва: нариси: У 2 т. Т. 1 / В.А. Смолій (відп. ред.). Київ: «Києво-Могилянська академія», 2006. 800 с; Т. 2., 2007. 724 с.
16. Литвин В. Історія України: підручник / відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. 991 с.
17. Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. Кн. 1 / ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.). Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1998. 400 с; Кн. 2. Київ: Видавництво «ВІК», 2004. 276 с.
18. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997. 367 с.
19. Україна в цивілізаційних потоках ранньої модерності / НАН України, Інститут історії України. Київ: Академперіодика, 2024. 815 с.
20. Україна крізь віки: в 15 т. / ред. В.А. Смолій. Т. 7: Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. Київ: Видавничий

---

¹ Позиції № 9-21 навчальної літератури, енциклопедичних та синтетичних академічних видань є наскрізними, тобто рекомендуються до всіх семінарських занять і тем, винесених на самостійне опрацювання, окрім тем № 1 (*Методологічні засади, історіографія й джерельна база вивчення навчальної дисципліни*) та № 7 (*Відображення державної ідеї в усній народній творчості, поетичних творах, літописах й історичних творах (середина XVII – XVIII ст.)*).

Дім «Альтернативи», 1999. 351 с; Т. 8: Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна, 1999. 304 с.

21. Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура / ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.). Київ: Інститут історії України, 2014. 671 с.
22. Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості / відп. ред. В.А. Смолій. Київ, 2001. 318 с.
23. Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. У 2 кн. Кн. 1./ ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.). Київ: Інститут історії України, 2018. 610 с; Кн. 2. 580 с.
24. Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII століть. У 2-х кн. Кн. 1. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2019. 792 с; Кн. 2. 1120 с.

Додаткова література

25. Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – XVII ст. Київ, 2011. 504 с.
26. Вирський Д. Війна на Півдні: хроніки степового прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). Київ: Інститут історії України, 2024. 292 с.
27. Вирський Д. Річ Посполита про козаків (1560-і – початок 1650-х рр.). Київ: Інститут історії України, 2021. 288 с.
28. Горобець В. Зірки та терени козацької революції. Історія звитяг і поразок. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 480 с.
29. Горобець В. Україна: Десятиліття «золотого спокою» та доба революційного збурення 1638-1650 рр. Київ, 2012. 240 с.
30. Гуржій О., Чухліб Т. Козацька Україна. Боротьба за державу (XVI–XVII ст.). Київ: АРІЙ, 2020. 368 с.
31. Коваленко С. Іван Богун – український Дон-Кіхот. Київ: Видавництво «Стікс», 2011. 448 с.
32. Оглоблин О. Хмельниччина і українська державність. Лекція 1. Нью-Йорк, 1954. 25 с.
33. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. 287 с.
34. Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини. 1648-1659 рр. Київ, 2013. 400 с.
35. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2006. 495 с.
36. Сас П.М. Витоки українського націотворення / відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2010. 702 с.
37. Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ, 1998. 295 с.
38. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Полководець, дипломат, державотворець / наук. ред. Ю.І. Шаповал. Київ: Парлам. вид-во, 2020. 752 с.
39. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676). Київ, 2009. 447 с.

40. Смолій В., Степанков В. Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції. Київ: Інститут історії України, 2019. 374 с.
41. Смолій В.А., Степанков В.С. Становлення козацького політичного сепаратизму. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2005. Т. 14. С. 178-198.
42. Старченко Н. Законодавчі ініціативи кінця XVI – початку XVII ст. в Речі Посполитій як зміцнення монополії на легітимне насильство. *Український історичний журнал*. 2024. № 2. С. 56-76.
43. Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648-1657). *УІЖ*. 1995. № 4. С. 14-33.
44. Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій? *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVII ст.)*. Київ, 2003. Вип. 3. С. 371-416.
45. Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). Львів, 1991. 195 с.
46. Степанков В. Селянська війна 1648 – першої половини 1652 рр.: основні події, періодизація, особливості, наслідки. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVII ст.)*. Київ, 2005. Вип. 5. С. 263-314.
47. Степанков В.С. Формування української державної ідеї 1648–1649 рр. *Marpatundi*. Львів, 1996. С. 464-478.
48. Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. Київ, Нью-Йорк: Ін-т історії України НАН України, 2003. 518 с.

Методичні поради

У першому питанні слід зупинитися на висвітленні факторів формування козацького стану, соціальних джерел його поповнення та процесу зростання в нього самоусвідомлення Війська Запорозького як окремої мілітарної та політичної потуги. Необхідно звернути увагу на появу в нього ідеї окремішності «руського народу» та використання її козацькою старшиною як вагомого аргументу для обговорення своїх претензій на автономний статус покозаченої території Подніпров'я. Проаналізуйте проєкти адміністративно-політичного устрою Війська Запорозького (Й. Верещінського й С. Наливайка) та створення 6 козацьких полків М. Дорошенком. Відзначте, що визрівання козацького сепаратизму в Україні стало складником загальноукраїнського процесу кризи польського панування й визрівання Національної революції.

У другому питанні слід в'яснити причини, чому політична свідомість учасників національно-визвольної боротьби суттєво відставала від її тогочасних практичних потенційних можливостей. У зв'язку з чим помір-

куйте над проблемою чи була тогочасна українська знать (князі, магнати, заможна шляхта) спроможна виконувати функцію політичної еліти. Аргументуйте слушність думки О. Оглоблина чи спростуйте її про існування в суспільно-політичній думці напередодні революції кількох концепцій державно-політичного устрою українських земель. Охарактеризуйте зміст вимог, що висувалися старшиною польській владі навесні 1648 р. й зробіть висновки щодо їхньої сутності. Прокоментуйте побоювання польської сторони щодо наявності у повстанців амбітних державно-політичних планів утворення незалежного Руського князівства.

Висвітлюючи третє питання, проаналізуйте зміст інструкції Війська Запорозького від 12 червня, наданого послам до Варшави. Чому в ній не висувалася ідея витворення політичної автономії для Русі? Свою думку обґрунтуйте! Виясніть вплив революційного вибуху на політичну свідомість козацтва і посполитих. Визначіть різницю у поглядах старшинських угруповань М. Кривоноса та Б. Хмельницького. З'ясуйте сутність концепту «ягеллонського легітимізму» та її вплив на свідомість гетьмана та його соратників. Висвітліть кристалізацію ідеї українського автономізму. Чому укладення Замостянського перемир'я (листопад 1648 р.) стало політичною катастрофою для борців за незалежність України й трагедією для українського народу? Свою думку аргументуйте!

У четвертому питанні важливо вияснити причини еволюції політичної програми Б. Хмельницького на рубежі 1648-1649 рр. Характеризуючи хід переговорів з польським посольством А. Кисіля (лютий 1649 р.) та московським послом Г. Унковським (кінець квітня – початок травня), зверніть увагу на сформульований гетьманом концепт витворення незалежної соборної України. Визначіть його основні положення, що стали політичною підвалиною української державної ідеї. Дайте їй історичну оцінку.

Практичні завдання

1. Підготуйте біографічне есе про Богдана Хмельницького з центральною темою історичних обставин та мотивів еволюції його державницьких поглядів.
2. Відобразіть в умовно-схематичній формі (таблиця, схема тощо) проекти автономії козацької України упродовж кінця XVI – першої половини XVII ст.

Семінарське заняття 2
СПРОБА
«ТЕРМІДОРІАНСЬКОГО
ПЕРЕВОРОТУ» В УКРАЇНІ
ТА ЇЇ КРАХ
(1657 – ПЕРША
ПОЛОВИНА 1659 рр.)

(2 год.)

1. Здача І. Виговським державних інтересів України Москві (січень – квітень 1658 р.) і пошук порозуміння з Річчю Посполитою та її оцінка в історіографії.
2. Хід гадяцьких переговорів й укладення 16 вересня українсько-польського договору.
3. Руське князівство – це інтегрована до Речі Посполитої козацька Україна чи витворене, внаслідок контрреволюційного перевороту, неподібне державне утворення? Історіографія Гадяцького договору.
4. «Нові пункти» Війська Запорозького та їх відхилення Варшавою.
5. Позиція гетьмана й українського посольства під час ратифікації сеймом Гадяцького договору. Причини провалу контрреволюційного перевороту.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Гадяцька унія 1658 року. Тексти. / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. С. 11-49.
2. Гарасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII віку: [=Львівські історичні праці. Джерела, вип. 1]. Львів, 1994. 122+154 с.
3. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 4: 1655–1658 рр. / упорядн. о. Ю. Мицик. Київ, 2015. 540 с.
4. Источники Малороссийской истории: [в 2 ч.] / собр. Д. Н. Бантышем-Каменским и изд. О. Бодянским. Москва: В Унив. Тип., 1858-1859. Ч. 1: 1649-1687, 1858. 339 с.

5. Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 р. Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Львів, 1991. Т. 222. С. 327-350.
6. Переписка гетманов Лівобережної України з Москвою і Санкт-Петербургом 1654–1764 гг. Т. 1: Гетманство Богдана Хмельницького 1654–1657 гг. Москва: Древлехранилище, 2017. 460 с.
7. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. / голова редкол., наук. ред. Т. Гунчак. Київ: Дніпро, 2001. Т. 3, кн. 1: Третя чверть XVII ст. 501 с.
8. Україна: антологія пам'яток державотворення Х-XX ст. У десяти томах. Київ, 2008. Т. III: Битва за козацьку державу (XVI-XVII ст.). 496 с.
9. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / упоряд.: І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко; ред. кол.: П. Сохань (голова). Київ; Львів, 2004. 1118 с.

Додаткова література

10. В'ячеслав Липинський. Спадщина. Історичні студії та монографії. Том IV: Україна на переломі 1657-1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / відп. ред. Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2023. 616 с.
11. Велика гра Юрія Немирича. Історія військової та дипломатичної зверхності над Москвою в добу гетьмана Виговського. Київ, 2019. 224 с.
12. Гадяцька унія 1658 року / редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. 342 с.
13. Гадяцька унія і її місце в історії польсько-українських відносин. Харків: Панов А. М., 2019. 126 с.
14. Газін В.В. Між Москвою та Варшавою. «Українське питання» у 1654–1667 рр. / наук. ред. проф. В.С. Степанков. Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня «Рута», 2019. 372 с.
15. Горобець В. Гадяцький договір 1658 р. – чому угода так і не стала унією? (Про перспективи та проблеми реалізації проекту у 360-ліття його укладення). УІЖ. 2018. № 5. С. 21-45.
16. Горобець В. Зірки та терени козацької революції. Історія звитяг і поразок. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 480 с.
17. Гуржій О., Чухліб Т. Козацька Україна. Боротьба за державу (XVI-XVII ст.). Київ: АРІЙ, 2020. 368 с.
18. Мицик Ю.А. Гетьман Іван Виговський. Київ, 2004. 83 с.
19. Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини. 1648-1659 рр. Київ, 2013. 400 с.
20. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676). Київ, 2009. 447 с.
21. Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславкой рады (1654-1658) / науч. ред. о. Юрий Мыцык. Київ: ООО «Издательство «КЛИО», 2017. 320 с.

22. Юга О. Гадяцький договір 1658 р. у політичній свідомості правлячої верхівки Речі Посполитої. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Т. 36. С. 102-115.
23. Юга О.А. Дискусії серед політичної еліти Речі Посполитої щодо шляхів розв'язання «української проблеми» та їх наслідки (серпень 1657 – вересень 1658 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Т. 30: До 70-річчя від дня народження академіка Валерія Смолія. С. 170-185.
24. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. Київ: Основи, 1998. 447 с.

Методичні поради

З'ясування першого питання доцільно розпочати з просопографічної довідки про І. Виговського та висвітлення суспільно-політичної ситуації в Україні в другій половині 1657 – першій половині 1658 рр. Розкрийте його загравання з Москвою, внаслідок яких пішов їй на суттєві поступки на шкоду Україні (переговори у кінці січня з путивльським воєводою Н. Зюзиним, лютнева угода з окольничим боярином Б. Хітровим, березнево-квітневі посольства полковників Г. Лісницького та І. Бледна). Перемовини з Польщею про умови визнання влади короля. Відмінність позицій І. Виговського та Ю. Немирича щодо статусу України. Проаналізуйте зміст Гощинської (інколи трактують її Межиріцькою) угоди від 5 липня й дайте їй оцінку.

Друге питання слід розпочати з характеристики ходу українсько-польських відносин у липні-серпні. Проаналізуйте перебіг перемовин з 9 по 15 вересня з посольством Волинського каштеляна С.К. Бєнєвського та вплив на них очільника татар Карач-бея. Зверніть увагу: укладення Гадяцького договору 16 вересня відбулося ні на військовій козацькій раді, ні на старшинській. Вона була схвалена 15 вересня на раді незначної кількості генеральних старшин і полковників. В чому вбачаєте поступки української сторони?

У третьому питанні необхідно ретельно проаналізувати всі статті політичного, соціально-економічного та релігійно-культурного характеру. Лише на цій основі можна виявити наступне: вони передбачали інтеграцію до складу Речі Посполитої витвореної в ході революції під назвою Князівство Руське чи її ліквідацію й створення під цією назвою

за зразком Великого князівства Руського іншого утворення з дореволюційною моделлю політичної системи й соціально-економічних відносин. Якщо мав місце другий варіант, то це означало проведення угрупованням І. Виговського українського варіанту «термодеріанського перевороту». Висвітліть різні підходи до з'ясування проблем, що існують у сучасній історіографії. Висловіть власну думку!

Розкриття четвертого питання доцільно розпочати з перших поправок польської сторони до Гадяцького договору, які засвідчили її небажання виконувати щойно підписані статті договору. Виясніть їхній зміст. З'ясуйте причини, що спонукали гетьмана й старшину розробити доповнення до його змісту у формі «Нових пунктів», ухвалених старшинською радою у березні 1659 р. Проаналізуйте їхній зміст і зробіть самостійні висновки.

П'яте питання вимагає простеження перипетій українсько-польських взаємин навесні 1659 р., зокрема під час ратифікації договору. Зосередьте основну увагу на висвітленні вимог польської сторони, позиції І. Виговського й ухвалі старшинської ради 30 квітня 1659 р., а також причин поступливості українського посольства у Варшаві. Визначіть фактори впливу польської сторони на українську, що забезпечили її успіх. Визначіть яких власне деформацій зазнав первісний варіант договору під час його ратифікації 22 травня. Дайте відповідь на запитання: чому поспільство, переважно більшість козацтва й старшини не сприйняла змісту договору й виступила проти І. Виговського, котрий змушений був зректися влади? Які наслідки провалу спроби контрреволюційного перевороту? Свою думку обґрунтуйте!

Практичні завдання

1. *Законспектуйте зміст Гадяцького договору.*
2. *Складіть історичний кросворд на тематику семінарського заняття.*

Семінарське заняття 3

РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ Й ПОЧУТТІВ УКРАЇНСЬКОГО ПАТРІОТИЗМУ. «ПОНЯТІЙНА РЕВОЛЮЦІЯ» ТА ЇЇ НАСЛІДКИ (1648-1676 рр.)

(2 год.)

1. Наповнення новим змістом понятійної конструкції «Русь» і «руський народ». Семантика понять «Мала Росія» та «малоросійський народ».

2. «Словотворча революція» та її перетікання у «політичну». Еволюція топоніму

«Україна» у політонім. Розмежування понять «Військо Запорозьке» та «Україна». Роль П. Тетері.

3. Трансформація назви Української держави у свідомості політичної еліти.

4. Формування концепту «Україна-Вітчизна наша мила» й українського патріотизму.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1861 – 1892. Т. I-XV. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0005838>
2. Воссоединение Украины с Россией: Док. и материалы: В 3 т. Т. 2: 1648–1651. 559 с.; Т. 3: 1651–1654. 546 с.
3. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 1: (1648–1649 рр.) / упорядн. о. Ю. Мицик. Київ, 2012. 680 с.; Т. 2: 1650–1651 рр., 2013. 680 с.; Т. 3: 1651–1654 рр., 2014. 424 с.; Т. 4: 1655–1658 рр., 2015. 540 с.
4. Документи Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 / відп. ред. Ф.П. Шевченко; упорядн. І. Крип'якевич. Киев: Вид. АН УРСР, 1961. 740 с.
5. Листування Івана Сірка / Упор.: Ю.А. Мицик. Київ, 2024. 136 с.
6. Мицик Ю.А. «Пам'ять (1671 р.)» – український полемічний твір. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2001. Вип. 5–6. Т. 8–9. С. 306-313.

7. Мицик Ю.А. Перший український історико-політичний трактат. *УІЖ*. 1991. № 5. С. 129-132.
8. Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: [в 4 т.], Т. 3. Киев: В Университетской типографии, 1852. [761 с; Т. 4. Киев, 1859. 1015 с.
9. Переписка гетманов Левобережной Украины с Москвой и Санкт-Петербургом 1654–1764 гг. Т. 1: Гетманство Богдана Хмельницкого 1654–1657 гг. Москва: Древлехранилище, 2017. 460 с.
10. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. / голова редкол., наук. ред. Т. Гунчак. Київ: Дніпро, 2001. Т. 3, кн. 1: Третя чверть XVII ст. 501 с.
11. Україна: антологія пам'яток державотворення Х-XX ст. У десяти томах. Київ, 2008. Т. III: Битва за козацьку державу (XVI-XVII ст.). 496 с.
12. Українські народні пісні: [збірка] / [ред. Я. Зирянов]. Київ: [б.в.], 1961. Вип. 2. 395 с.
13. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / упоряд.: І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко; ред. кол.: П. Сохань (голова). Київ; Львів, 2004. 1118 с.

Додаткова література

14. Бовгиря А. Уявлення про «інших» в історичних наративах Гетьманщини (кінець XVII–XVIII ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2018. Вип. 18. С. 335-371.
15. Брехуненко В., Бойко П., Заяць А. Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI – XVIII ст.). Львів; Київ, 2023. 480 с.
16. Брехуненко В. Україна й українці: ім'я як поле битви. Київ, 2020. 272 с.
17. Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2020. 616 с.
18. Соціополітичний простір ранньомодерної України: Історичні нариси / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2018. 622 с.
19. Газін В.В. Гетьман Павло Тетеря: Соціально-політичний портрет. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. 196 с.
20. Дзюба О. «Україна» і «Малоросія»: слова і поняття в українській мемуарній літературі XVIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2015. Вип. 15. С. 42-54.
21. Когут З. Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної і модерної історії України. Київ: Критика, 2004. 352 с.
22. Крикун М. Між війною і радіою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: Статті і матеріали. Київ: Критика, 2006. 472 с.
23. Моця О.П. «Русь», «Мала Русь», «Україна» в післямонгольські та козацькі часи. Київ: Наукова думка, 2009. 324 с.

24. Плохій С. Походження слов'янської нації. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. Київ, 2015. 456 с.
25. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676). Київ, 2009. 447 с.
26. Смолій В., Степанков В. Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції. Київ: Інститут історії України, 2019. 374 с.
27. Степанков В.В. Трансформація назви Української держави у свідомості політичної еліти під час революції 1648–1676 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2018. Т. 28. С. 347-355.
28. Толочко П. Русь – Мала Русь – руський народ у другій половині XIII – XVII ст. Київська Старовина. 1993. № 3. С. 3-14.
29. Чухліб Т. «Отчизна наша Україна», «природні українські діти», «українська земля»: патріотична лексика гетьмана Петра Дорошенка. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2016. Т. 16. С. 226-233.
30. Чухліб Т. Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1649-1659 рр.). *Україна в Центральній-Східній Європі*. Київ, 2015. Випуск 15. С. 13-41.
31. Чухліб Т. Поняття «Україна», «Українний» та «Українська держава» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1659-1665 рр.) *Україна в Центральній-Східній Європі*. Київ, 2016. Випуск 16. С. 13-43.
32. Чухліб Т. Поняття «Україна», «Українний», «отчизна», «народ» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1666-1672 рр.). *Україна в Центральній-Східній Європі*. Київ, 2017. Випуск 17. С. 41-79.
33. Чухліб Т. Поширення назви «Україна» в офіційному дискурсі Речі Посполитої як один із наслідків Люблінської унії 1569 р. *УІЖ*. 2019. № 4. С. 4-23.
34. Чухліб Т. Уживання назви «Україна» в міжнародних угодах Війська Запорозького зі Швецією, Туреччиною та Кримом (1710-1712 рр.). *УІЖ*. 2024. № 1. С. 57-77.
35. Шелухін С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. Прага, 1936. 248 с.
36. Юга О.А. «Козацька» та «українська» проблеми: до питання наукової коректності використання понять щодо подій середини XVII століття. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. Т. 25: На пошану професора І.С. Винокура. С. 463–467.

Методичні рекомендації

Вивчаючи перше питання, зверніть увагу на аморфність понять «Русь» і «руський народ». Важливо пам'ятати, що упродовж кінця XVI – першої половини XVII ст. населення етнічних українських земель вважало себе єдиною з білорусами «культурно-історично-релігійною спільнотою» – «Руссю». Зверніть увагу, що з кінця XVI ст. розпочався

процес розмежування етнічних просторів буття власне білорусів, які проживали у Білій Русі (у складі Великого Князівства Литовського) та русинів (українців), котрі населяли Червону Русь Корони Польської (Руське, Подільське, Волинське, Белзьке, Брацлавське, Київське воєводства і Холмська земля). Обов'язково підкресліть, що цей процес в основному завершується у роки Національної революції. Відзначте, що для означення теренів проживання русинів церковні інтелектуали почали вживати лексему «Мала Росія», щоб відмежувати їх від Московії («Великої Росії»). Важливо збагнути, що українська політична еліта вдається до її використання (особливо під час переговорів 1653-1654 рр. з Москвою) аби підкреслити суб'єктну політичну окремішність України, визначаючи царя спільним монархом для обох рівноправних сторін «Малої» та «Великої» Росії. Наголосіть, що московський уряд відразу ж почав нав'язувати українській еліті переконання про «Малу Росію» як невід'ємну складову географічного простору «Великої Росії». На основі аналізу праць С. Плохія, О. Струкевича та інших авторів розкрийте зміст поняття «малоросійський народ».

Висвітлення другого питання слід розпочати зі з'ясування сутності процесу, який Тарас Чухліб назвав «словотворчою революцією», а також його початку. Обґрунтуйте свій погляд на цю проблему. Розкрийте збагачення семантичного змісту поняття «Україна» у 1654-1659 рр. Доведіть, що воно інтенсивно еволюціонувало у політонім, який почав утверджуватися як самоназва держави з весни 1659 р. З'ясуйте, коли «словотворча революція» трансформується у «понятійну» й визначіть її хронологічні межі. Визначіть сутність процесу розмежування понять «Військо Запорозьке» та «Україна» і роль у ньому Павла Тетері. Проаналізуйте трактати аноніма «Пересторога України» й «Пам'ять» під кутом зору вживання ним термінів «Україна», «українці» та «Мала Росія» й зробіть висновки. Визначіть час першої фіксації у джерелі поняття «український народ».

Надзвичайно актуальним є висвітлення третього питання, бо в історіографії продовжує абсолютно панувати переконання, що Українська держава називалася «Військом Запорозьким»; звать її також «Гетьманщиною» і «козацькою Україною». На основі аналізу праць Т. Чухліба та В.В. Степанкова й інших авторів простежте процес трансформації назви «Військо Запорозьке» у «Малу Росію», «Велике князівство Руське» і до утвердження у 1660-х рр. самоназви «Україна». Тобто, до

поразки революції й знищення Правобережної Гетьманщини ранньомодерна держава українців називалася «Україна».

Висвітлення четвертого питання є ключем до досягнення такого важливого компоненту політичної культури еліти як витворення концепту «Україна – Вітчизна наша мила». Спочатку доцільно вияснити час появи терміну «отчизна» («вітчизна») в українській мові та його значення. Не можна ігнорувати того факту, що до революції для Війська Запорозького нею маркувалася Річ Посполита, хоча з 1620-х рр. почав вимальовуватися образ «України» як рідного краю, місця проживання. Зверніть увагу, що процес заміни уявлення річпосполитської «спільної Вітчизни» на «Українську Вітчизну» пройшов, на думку В.В. Степанкова три етапи. На першому (1648-1658 рр.) закладаються підвалини для переосмислення погляду. В документації Б. Хмельницького вперше з'являються поняття «наша батьківська земля», «Вітчизна». На другому етапі (1659-1667 рр.) формується образ «Малої Росії» як власної Вітчизни (див.: Акты ЮгЗР. Т. XV. С. 405). На третьому (1668-1676 рр.) у свідомості еліти утверджується парадигма «Україна – Вітчизна наша мила», бурхливо формуються поняття українського патріотизму (див.: Акты ЮгЗР. Т. IX. С. 181-185). Відзначте кристалізацію таких словосполучень як «український народ», «Українська держава», «наша Україна», «українці», «українська земля», «звичай наш український», «природні українські права» тощо, які вкорінювалися у свідомості еліти, козацтва й поспільства.

Практичні завдання

1. *Складіть хронологічну таблицю/схему словотворчої революції назви «Україна».*
2. *Структуруйте фактори впливу, що зумовили словотворчу революцію.*

Семінарське заняття 4

ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДАХ І. МАЗЕПИ ТА ЙОГО СОРАТНИКІВ

(2 год.)

1. Наростання загрози українській автономії й реакція на неї гетьмана й старшини.
2. Погляди І. Мазепи на політичну систему Гетьманщини. Політична акція 1692 р. Петра Іваненка (Петрика).
3. Політична програма гетьмана та його соратників щодо збереження внутрішньополітичного суверенітету козацької України та її невдача.
4. Суспільно-політичний устрій Української держави у «Конституції» П. Орлика.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Батурин: гетьманська столиця ранньомодерної доби: Збірник документів і матеріалів / ред. кол.: О.Б. Коваленко (голова редкол.), А.В. Морозова (відп. секретар редкол.). Чернівці: SCRIPTORIUM, 2020. 272 с.
2. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / упоряд. С. Павленко. Київ: Києво-Могилян. акад., 2009. 1053 с.
3. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / відп. ред. І. Ситий; упорядн. С. Павленко. Київ: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1144 с.
4. З архіву останньої третини XVII ст. компанійського полковника Іллі Новицького. Збірник документів / упор.: Ю.А. Мицик, І.Ю. Тарасенко. Київ, 2022. 180 с.
5. Із невідомих листів гетьмана Івана Мазепи до полковника Іллі Новицького (вступ. ст. й публ. Ю. Мицика). УІЖ. 2018. № 2. С. 148-162.
6. Листи Івана Мазепи 1687–1691 / відп. ред. В. Смолій; упорядн. та авт. передм. В. Станіславський. Т. 1. Київ, 2002. 480 с; Т. 2: 1691–1700, 2010. 751 с.
7. Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибр. твори. Київ: МАУП, 2006. 736 с.

8. Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В.А. Смолій; упорядники М.С. Трофимук, Т.В. Чухліб. Львів: Світ, 2011. 440 с.
9. Скарби шведських архівів. Документи з історії України / упорядниця Марина Траттнер. Одеса: Музей української книги, 2021. 259 с.
10. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. / голова редкол., наук. ред. Т. Гунчак. Київ: Дніпро, 2001. Т. 3, кн. 2: Остання чверть XVII – початок XVIII ст. 576 с.; Т. 4, кн. 1: Перша третина XVIII ст. 520 с.
11. Україна: антологія пам'яток державотворення Х-ХХ ст. У десяти томах. Київ, 2008. Т. III: Битва за козацьку державу (XVI-XVII ст. 496 с.; Т. IV: Спроби реанімації Козацької держави (XVIII ст.). 528 с.
12. Універсали Івана Мазепи. 1687–1709: Кн. 1 / упорядник І. Бутич. Київ, Львів: НТШ, 2002. 757 с; Ч. 2. 2006. 798 с.

Додаткова література

13. Вовк О.Б. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія. *Архіви України*. 2010. № 3-4. С. 145-166.
14. Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. 324 с.
15. Іван Мазепа та просторово-часовий колорит його доби. *Збірник наукових праць за матеріалами однойменного круглого столу, присвяченого 385-й річниці з дня народження гетьмана* (20 березня 2024 р., м. Київ) / упоряд. та відп. ред. О. Ковалевська. Київ: Академперіодика, 2024. 175 с.
16. Кентржинський Б. Мазепа. Київ: Темпора, 2017. 495 с.
17. Кононенко В. Політико-правові витоки «Договорів та постанов» 1710 р. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2013. Вип. 13. С. 297-322.
18. Кресін О.В. «Пакти й Конституції законів і вольностей Запорозького Війська...». *УІЖ*. 2005. № 2. С. 192-203.
19. Кресін О.В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. Київ, 2001. 468 с.
20. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен, 1988. 286 с.
21. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / редактор Любомир Винар; упорядники Ігор Гирич, Алла Атаманенко. 2-е доповнене видання. Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001. 464 с.
22. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. Київ: Києво-Могилян. акад., 2007. 267 с.
23. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. 304 с.
24. Павленко С. Іван Мазепа. Київ: Альтернативи, 2003. 414 с.
25. Павленко С.О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2004. 602 с.

26. Пилип Орлик і справа мазепинців: інтелектуальні, політичні та військові контексти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції до 350-ліття народження Пилипа Орлика, Київ, 15-16 грудня 2022 р. Київ: Інститут історії України, 2024. 236 с.
27. Пилип Орлик: життя, політика, тексти. *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської Конституції 1710 р.* Київ, 2011.
28. Приймак Т. Вольтер про Мазепу та Україну початку XVIII ст. *УІЖ*. 2018. № 1. С. 46-72.
29. Рендюк Т.Г. Пилип Орлик: молдавський та румунський шляхи. Чернівці: Букрек, 2013. 238 с.
30. Слісаренко О.М. Військово-стратегічні аспекти утворення українсько-шведського союзу 1708–1714 рр. Дніпро, 2018. 360 с.
31. Сокирко О. Іван Мазепа як ранньомодерний володар. *УІЖ*. 2024. № 5. С. 40-61.
32. Станіславський В. Взаємини Івана Мазепи з Семеном Палієм та українсько-польські стосунки на Правобережній Україні за даними неопублікованих джерел. *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, 2008. Вип. 8. С. 316-336.
33. Струкевич О. Конституція П. Орлика на тлі політичної культури еліти України-Гетьманщини. *Українознавство*. 2002. № 4. С. 230-235.
34. Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ: Либідь, 1994. 240 с.
35. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. Москва: Молодая гвардия, 2007. 269 с.
36. Таїрова-Яковлева Т.Г. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» / переклад з російської о. Ю. Мицика. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2013. 403 с.
37. Тараненко М.Г. Причини створення, головні державотворчі, ідеологічні і правові засади та історичне значення Конституції Пилипа Орлика. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія*: зб. наук. праць. 2010. № 2. С. 151-166.
38. Фігурний Ю.С. Український гетьман Пилип Орлик. Київ: НДІУ, 2008. 124 с.
39. Чухліб Т.В. Булава проти скіпетра. Україна у Великій Північній війні 1700–1721 років / відп. ред. О. Гуржій. Київ: Арії, 2019. 352 с.
40. Чухліб Т. В. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. Київ: Наш час, 2008. 263 с.
41. Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 року. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 103 с.
42. Чухліб Т. Козацька Україна і султанська Туреччина: від війни до миру. Київ: Арії, 2024. 384 с.
43. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький–Дорошенко–Мазепа / НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 327 с.

Методичні поради

Розгляд першого питання необхідно розпочати з характеристики історичних обставин, в яких розпочалося гетьманування І. Мазепи (підписання Вічного миру, перехід Київської митрополії під підпорядкування Московського патріархату, роз'єднаність лівобережної старшини й втрата нею елітних якостей, що проявилось, зокрема, в організації змови проти І. Самойловича). Обов'язково проаналізуйте зміст Коломацьких статей. Відзначте, які з них Мазепа реально виконував, а які залишалися на папері. Угодовська політика гетьмана відносно позиції Москви, максимальне використання останньою людських, економічних і мілітарних ресурсів Гетьманщини для розбудови імперії й проведення нею агресивної зовнішньої політики. Визначіть появу факторів в українській політиці царського двору, що таїли загрозу збереженню політичної автономії Гетьманщини. Охарактеризуйте реакцію на них І. Мазепи й старшини, серед якої формується два угруповання з різними зовнішньополітичними орієнтаціями.

Розглядаючи у другому питанні погляди Мазепи на політичну систему Гетьманщини необхідно визнати брак джерел для остаточних висновків. Зверніть увагу на його прагнення зміцнити інститут гетьманської влади, обмежуючи права генеральної старшини і полковників. Підкресліть його курс на досягнення возз'єднання Правобережжя (у минулому теренів Правобережної Гетьманщини) з Лівобережною Гетьманщиною під владою царя. Відносини з С. Палієм та іншими правобережними старшинами. Визрівання старшинської опозиції. З'ясуйте причини і хід антигетьманського повстання Петра Іваненка. Висвітліть його політичну програму й порівняйте з політичними поглядами І. Мазепи.

Висвітлення третього питання потребує з'ясування причин пошуку І. Мазепою нового протектора для Гетьманщини. Протиборство гетьмана з опозицією. Виступ В. Кочубея та І. Іскри та його провал. Формування політичної програми І. Мазепи, вплив ідей Гадяцького договору. Проаналізуйте його відносини з королем С. Лещінським. Проаналізуйте зміст укладених договорів на початку 1708 р. у Сморгонях зі Швецією та Польщею. Оцінка українсько-шведського договору 1708 р. в історіографії. Виясніть чому перехід І. Мазепи на сторону Карла XII не був підтриманий більшістю старшин і козацтва. Розкрийте зміст поняття «малоросійство». Виясніть зміст українсько-шведського договору

(8 квітня 1709 р.) укладеного у Великих Будищах. Полтавська трагедія України. Дайте відповідь на питання: чому плани І. Мазепи зазнали повного краху?

Четверте питання присвячене видатній пам'яті української суспільно-політичної та правової думки – Пактам та Конституції Вольностей Війська Запорозького (П. Орлика). Необхідно детально розкрити зміст його головних статей. Важливо наголосити на тому, що документ має загальноєвропейський і світовий контекст, адже вперше і задовго до французьких просвітників, порушує проблему природного права, національного суверенітету, поділу влади на три гілки, боротьби з корупцією тощо. Слід порівняти документ з пізнішими конституціями у США, революційних Польщі та Франції.

Практичні завдання

1. *Законспекуйте основні положення «Конституції» П. Орлика.*
2. *Зробіть порівняльну характеристику політичних поглядів Богдана Великого та Івана Мазепи.*

Семінарське заняття 5

**СПРОБИ ВІДРОДЖЕННЯ
ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ
Й ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ
У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ
УКРАЇНІ ТА ЇХ НЕВДАЧА
(ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XVII –
ПОЧАТОК XVIII ст.).**

(2 год.)

1. Невдала спроба Ю. Хмельницького реалізувати ідею Українського князівства.
2. Від ідеї козацького самоврядування до ідеї автономії козацького регіону (80 – 90-ті рр. XVII ст.).
3. У боротьбі за утворення Правобережної Гетьманщини (початок XVIII ст.). Ліквідація козацтва.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1861 – 1892. Т. I-XV. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0005838>
2. Величко Самійло. «Літопис» / ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.). Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2020. 1016 с.
3. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / упоряд. С. Павленко. Київ: Києво-Могилян. акад., 2009. 1053 с.
4. Історія України: хрестоматія / упоряд. В.М. Литвин; відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2013. 1056 с.
5. Листи Івана Мазепи 1687–1691 / відп. ред. В. Смолій; упорядн. та авт. передм. В. Станіславський. Т. 1. Київ, 2002. 480 с.; Т. 2: 1691–1700, 2010. 751 с.
6. Україна: антологія пам'яток державотворення Х-XX ст. У десяти томах. Київ, 2008. Т. III: Битва за козацьку державу (XVI-XVII ст. 496 с.
7. Універсали Івана Мазепи. 1687–1709: Кн. 1 / упорядник І. Бутич. Київ, Львів: НТШ, 2002. 757 с.; Ч. 2. 2006. 798 с.
8. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / упоряд.: І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко; ред. кол.: П. Сохань (голова). Київ; Львів, 2004. 1118 с.

9. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. / голова редкол., наук. ред. Т. Гунчак. Київ: Дніпро, 2001. Т. 3, кн. 2: Остання чверть XVII – початок XVIII ст. 576 с.; Т. 4, кн. 1: Перша третина XVIII ст. 520 с.

Додаткова література

10. Вечерський В. В. Гетьманські столиці України. Київ: Наш час, 2008. 317 с.
11. Заруба В. М. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. 462 с.
12. Заруба В. М. Чигиринські походи: хроніка подій російсько-турецької війни 1676–1681 рр. Дніпропетровськ: ЛІРА, 2013. 340 с.
13. Крикун М. Між війною і радіою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: статті і матеріали. Київ: Критика, 2006. 472 с.
14. Пасічник М.С. Україна в період Руїни: 60-80-ті роки XVII століття. Львів, 2010. 712 с.
15. Семен Палій та Фастівщина в історії України. Матеріали науково-практичної краєзнавчої конференції. Київ, Фастів, 1997. 73 с.
16. Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. Київ, 1963. 212 с.
17. Сергієнко Г.Я. Правобережна Україна: відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (80–90-ті рр. XVII – початок XVIII ст.). *Український історичний журнал*. 1996. № 3. С. 105-119.
18. Станіславський В. Взаємини Івана Мазепи з Семеном Палієм та українсько-польські стосунки на Правобережній Україні за даними неопублікованих джерел. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, 2008. Вип. 8. С. 316-336.
19. Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита 1686–1699. Київ, 2004. 354 с.
20. Степанков В. Проблема возз'єднання козацької України в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи (остання чверть XVII ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Київ, 2002. Вип. 2. С. 257-280.
21. Чухліб Т.В. Булава проти скіпетра. Україна у Великій Північній війні 1700–1721 років / відп. ред. О. Гуржій. Київ: Арій, 2019. 352 с.
22. Чухліб Т.В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). Київ: Києво-Могилянська Акад., 2004. 288 с.
23. Чухліб Т. Відень 1683: Україна в боротьбі за «золоте яблуко» / відп. ред. В. Смолій. Київ: Вид-во «КЛІО», 2012. 559 с.
24. Чухліб Т. Козацька Україна і султанська Туреччина: від війни до миру. Київ: Арій, 2024. 384 с.
25. Чухліб Т. Козацька Україна на міжнародній арені. Київ: Видавництво «Арій», 2023. 352 с.

Методичні поради

У першому питанні варто охарактеризувати історичну ситуацію, в якій розпочалося правління Ю. Хмельницького як «князя Сарматії» на чолі Руського князівства під протекторатом Османської імперії. Охарактеризуйте його особистість. Виясніть політичну програму. Доведіть, що він намагався відновити українські державні інституції на Правобережжі і домогтися возз'єднання Української держави. Охарактеризуйте відносини Ю. Хмельницького з І. Сірком. Визначіть сутність його політики стосовно Польщі. Дайте оцінку діяльності українського князя.

Друге питання передбачає висвітлення відродження у Правобережжі козацького полково-сотенного устрою та його трансформацію у державні інституції України знищені у 1674–1676 рр. Відновлення козацького самоврядування. Політика Варшави. Універсали короля Яна Собєського про дозвіл козакам селитися між Тясмином, Тікичем і Київським Поліссям. З'ясуйте суть постанови сейму 1685 р. Доведіть існування в утвердженні полково-сотенного устрою підвалини регенерації державних інституцій України у діяльності правобережних гетьманів С. Кузницького й А. Могили, наказних Гришка і Самуся, полковників С. Палія, З. Іскри та інших старшин. Уважно проаналізуйте політичну свідомість козацтва й старшини у даний час. Доведіть, що відбувалося відродження державної ідеї у формі легітимації автономії для козацького регіону у межах Правобережної Гетьманщини 60 – першої половини 70-х рр. Уникайте ідеалізації діяльності С. Палія та замовчування ролі А. Могили, Гришка, Самуся й інших старшин. Визначіть причини загострення відносин зі шляхтою та польською владою, особливості політики І. Мазепи щодо правобережного державного організму.

У третьому питанні слід обов'язково проаналізувати причини національно-визвольного повстання 1702–1704 рр. Зверніть увагу на зміну політики Варшави у козацькому питанні в кінці XVII – на початку XVIII ст. Ухвала польського сейму 1699 р. про розпуск козацьких полків. Виясніть зміст ухвал старшинських рад 1700–1702 рр. З'ясуйте початок, хід повстання та його мету. Політичні погляди старшин; відновлення державної ідеї про витворення Правобережної Гетьманщини та її возз'єднання з Лівобережною. Висвітліть відносини правобережної старшини з І. Мазепою. Поразка повстання. Вступ українських полків Лівобережжя (травень 1704 р.) й нове відродження полково-сотенного уст-

рою. Визначіть причини арешту І. Мазепою С. Палія та його покарання Москвою. Перспектива возз'єднання Правобережжя з Лівобережжям та її провал. Спроби П. Орлика відродити Правобережну Гетьманщину та їх невдача (1711–1713 рр.). Проаналізуйте польсько-турецький договір 1714 р. та його наслідки. Ліквідація у 1714 р. Польщею Правобережного козацтва та її трагічні наслідки для України.

Практичні завдання

- 1. Опрацюйте джерела, зробіть виписки що проливають світло на політичні погляди правобережної старшини.*
- 2. Складіть порівняльну характеристику політичних програм Юрія Хмельницького та Семена Палія.*

Семінарське заняття 6

ПОГЛЯДИ ЕЛІТИ НА ПОЛІТИЧНУ СИСТЕМУ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА ПРИНЦИПИ ЇЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ

(2 год.)

1. Еволюція орієнтацій на автономію.
2. Суверенітет як найвища політико-культурна цінність.
3. Погляди еліти на форму правління козацької України.
4. Бачення місця і ролі монарха-протектора у політичній системі Гетьманщини.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1861 – 1892. Т. I-XV. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0005838>
2. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 1: (1648–1649 рр.) / упорядн. о. Ю. Мицик. Київ, 2012. 680 с.; Т. 2: 1650–1651 рр., 2013. 680 с.; Т. 3: 1651–1654 рр., 2014. 424 с.; Т. 4: 1655–1658 рр., 2015. 540 с.
3. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. Київ: Дніпро, 2006. 976 с.
4. Листування Івана Сірка / упор.: Ю.А. Мицик. Київ, 2024. 136 с.
5. Малі українські діярії XVII–XVIII століть / упоряд., перекл., вступ. ст., комент. В. Шевчука. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2015. 408 с.
6. Переписка гетманов Лівобережної України с Москвою и Санкт-Петербургом 1654–1764 гг. Т. 1: Гетманство Богдана Хмельницького 1654–1657 гг. Москва: Древлехранилище, 2017. 460 с.
7. Сіверщина гетьманських часів. Т. 1: XVII ст. Збірник архівних документів / гол. упоряд. о. Юрій Мицик; упоряд. І. Тарасенко. Київ: ПП «ПФ «Фолиант», 2019. 458 с.; Т. 2: Перша чверть XVIII ст. Київ: Логос, 2020. 602 с.

8. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. / голова редкол., наук. ред. Т. Гунчак. Київ: Дніпро, 2001. Т. 3, кн. 1: Третя чверть XVII ст. 501 с.; Т. 3, кн. 2: Остання чверть XVII – початок XVIII ст. 576 с.; Т. 4, кн. 1: Перша третина XVIII ст. 520 с.
9. Україна: антологія пам'яток державотворення Х-ХХ ст. У десяти томах. Київ, 2008. Т. III: Битва за козацьку державу (XVI-XVII ст.). 496 с.
10. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / упоряд.: І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко; ред. кол.: П. Сохань (голова). Київ; Львів, 2004. 1118 с.
11. Халебський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / упоряд. М.О. Рябий; післям. В.О. Яворівського. Київ: Ярославів Вал, 2009. 293 с.

Додаткова література

12. Брехуненко В., Бойко П., Заяць А. Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI–XVIII ст.). Львів; Київ, 2023. 480 с.
13. Вечерський В. В. Гетьманські столиці України. Київ: Наш час, 2008. 317 с.
14. Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст / відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2013. 506 с.
15. Горобець В.М. Влада та соціум Гетьманату: Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. Київ, 2009. 271 с.
16. Горобець В. Світанок Української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 448 с.
17. Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби / відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Арії, 2018. 720 с.
18. Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації / відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2020. 616 с.
19. Соціополітичний простір ранньомодерної України: Історичні нариси / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2018. 622 с.
20. Стражний О. Український менталітет: ілюзії – міфи – реальність. 2-ге вид.. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. 456 с.
21. Гуржій О.І., Реєнт О.П. Іван Скоропадський / гол. ред. Р. Стасюк. Київ: Арії, 2013. 384 с.
22. Гуржій О., Чухліб Т. Козацька Україна. Боротьба за державу (XVI-XVII ст.). Київ: АРІЙ, 2020. 368 с.
23. Когут З. Кордони України: територіальна візія козаків від гетьмана Богдана Хмельницького до гетьмана Івана Самойловича. УІЖ. 2011. № 3. С. 50-73.
24. Кононенко В. Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687–1764 рр. Київ, 2017. 305 с.
25. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 452 с.

26. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини. Київ: «Стилос», 2009. 432 с.
27. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. Київ: Стилос, 2002. 396 с.
28. Мицик Ю.А. Іван Сірко. Київ, 2010. 160 с.
29. Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця. Київ, 2007. 390 с.
30. Огородник Я. Гетьманування Івана Скоропадського / укладачі В. Рекрут, Ю. Степанчук. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. 212 с.
31. Панащенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII-XVIII ст.). Київ, 1995. 221 с.
32. Свербигуз В. Старосвітське панство. Варшава, 1999. 247 с.
33. Смолій В., Степанков В. Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції. Київ: Інститут історії України, 2019. 374 с.
34. Смолій В.А., Степанков В.С. Інститути влади в політичній системі України (середина – друга половина XVIIст.). Київ, 2014. 244 с.
35. Смолій В.А., Степанков В.С. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. Київ, 2008. 120 с.
36. Степанков В. Політична еліта в роки Національної революції XVII ст. Соціальні джерела формування, структура та циркуляція. *Україна в Центральній-Східній Європі*. Київ, 2016. Випуск 16. С. 157-185.
37. Степанков В. Становлення політичної еліти Гетьманщини в період революції XVII ст.: особливості, суперечності, деструктивні процес. *Український історичний журнал*. 2016. № 6. С. 87-112.
38. Степанков В.В. Політична еліта України: процеси становлення, сфера діяльності, міжгрупові взаємини, політичні погляди (1648–1676 рр.). дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Кам'янець-Подільський національний ун-т імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2019. 370 с.
39. Струкевич О.К. Інституція гетьманства у політико-культурному сприйнятті старшинської еліти України-Гетьманщини. *Український історичний журнал*. 2002. № 4. С. 49-59.
40. Струкевич О. Монарх-протектор у політичній системі України-Гетьманщини: формування свідомісного стереотипу. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*: зб. наук. пр. Київ, 2003. С. 448-464.
41. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України–Гетьманщини: інтегральний погляд на питання. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. 533 с.
42. Струкевич О. Політична культура еліти Української козацької держави: методологічні аспекти дослідження. *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, 2003. Вип. 3. С. 263-280.
43. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. Київ: Laurus, 2012. 472 с.

Методичні поради

У першому питанні слід відзначити, що на різних етапах революції представники еліти змушені були задовольнятися політичною автономією. Доречно пригадати, що вперше ця ідея для козацького регіону у зародковій формі була сформульована Б. Хмельницьким у березні-травні 1648 р. Вона виявилася реалізованою укладенням Зборівського договору, але лише для утвореної Української держави. Проаналізуйте його зміст. З'ясуйте повноту української автономії як в складі Корони Польської за умовами Білоцерківської і Чуднівської угод та передбаченою «Інструкцією» послам на сейм 1664 р., так і в складі Московії, на основі «Переяславських статей» 1659 р. і «Московських статей» 1665 р. Важливо вияснити наскільки ці проекти були вигідними для «України». Зверніть увагу на боротьбу еліти за розширення автономних прав, передбачених «Глухівськими статтями» 1669 р., й збереження їх у подальших російсько-українських угодах.

Друге питання передбачає вяснення дій гетьманів і старшини щодо виборення «Україною» суверенітету (найвищої політико-культурної цінності). Доцільно зауважити, що у ранньомодерній історії України вперше ідею незалежності обґрунтував Б. Хмельницький упродовж першої половини 1649 р. Обов'язково проаналізуйте перебіг переяславських перемовин з польським посольством А. Кисіля, а також російським послом Г. Унковським.

Необхідно розкрити зміст українсько-російського договору 1654 р., в якому орієнтація на суверенітет відобразилася насамперед у внутрішньополітичному аспекті (його обмеження зовнішньополітичного характеру ігнорувалися урядом Б. Хмельницького). Курс на незалежність «України» продовжувався й надалі, про що промовляють Жердівські статті (1659 р.); прийнятий (березень 1659 р.) старшинською радою в контексті процесу ратифікації Гадяцького договору документ «Перелік пунктів і покірних прохань...»; проект прийняття протекції султана (літо 1668 р.), розроблений урядом П. Дорошенка у формі «опіки», а не «підданства», що робило політичну залежність формальною. Проаналізуйте ці документи, віднайдіть спільні і відмінні риси. З укладенням Глухівських статей ідея суверенітету починає згасати, трансформуючись в обмежену автономію.

Розглядаючи третє питання, доречно врахувати той факт, що еліта дотримувалася республіканської форми правління, яка функціонувала на традиціях прямої демократії. Проте Б. Хмельницький, зосереджуючи владу в своїх руках, спочатку звів останню нанівець, замінивши її представницькою, а пізніше вирішив перетворити гетьманську владу на монархічну. Таким чином, саме він вперше у ранній новий час став архітектором відродження українського монархізму і навесні 1657 р. представницька військова рада обрала Юрія спадкоємцем булави. Проаналізуйте значення цього політичного акту й дайте йому особисту оцінку. Однак, зверніть увагу, що більшість генеральних старшин і полковників, всупереч сподіванням гетьмана, не підтримала цього нововведення. Тому І. Виговському вдалося без ускладнень здійснити де-факто переворот, усунувши від влади Юрія, реанімувавши республіканську форму правління. Слід акцентувати увагу на швидкій еволюції нового гетьмана в бік повернення до реалізації монархічної ідеї з метою утвердження династії Виговських.

Обов'язково зауважте, що до завершення революції серед еліти сформувалося кілька орієнтацій на форму урядування. Домінуючою була республіканська у різних її моделях (олігархічної, сильної гетьманської (авторитарної), комбінації сильної влади гетьмана з демократично-представницькою). Підкресліть, що значно менший вплив мала орієнтація запорозьких старшин на перетворення «України» в «Запорозьку республіку» зі столицею у «Коші», яка б функціонувала на принципах «партисипативної демократії». Продовжувало існувати й коло старшин – прихильників утвердження монархічної форми правління (Д. Ігнатович, І. Самойлович та ін.).

Готуючи відповідь на четверте питання, варто врахувати наступний аспект: у тогочасній Європі суверенітет ототожнювався не з народом, а з персоною легітимного монарха. Саме, можливо, існування у Війська Запорозького «комплексу підданства» й стало основною перешкодою проголошення Б. Хмельницького володарем (князем) «України». В силу чого потрібно розкрити причини пошуку елітою сприйнятного для себе монарха-протектора. У зв'язку з чим обов'язково відзначте той факт, що, згідно з договором 1654 р., цар трактувався Б. Хмельницьким і старшиною як спільний монарх двох держав Великої і Малої Росії. Причому, його влада розумілася українською стороною як «опіка» з боку монарха-протектора, але варто окремо наголосити й на

тому, що російська сторона, керуючись імперською ідеєю, розцінювала договір як крок до цілковитої інкорпорації «України». Ця політика і стала основною причиною розриву з Росією (вересень 1658 р.). Подальші зусилля віднайти іншого монарха-протектора – польського, турецького чи шведського (найбільш вигідною була кандидатура Мегмеда IV) виявилися безуспішними. З'ясуйте причини цих невдач. Останню спробу здійснив І. Мазепа, прийнявши протекцію Карла XII, однак і вона не увінчалася успіхом.

Практичні завдання

- 1. Сформуйте структуру соціальних джерел рекрутування політичної еліти Гетьманщини.*
- 2. Розробіть схему політичної системи Гетьманщини.*

Семінарське заняття 7

ДЕРЖАВНИЦЬКА ІДЕЯ В УМОВАХ ЗРОСТАЮЧОГО ПОЛІТИЧНОГО ТИСКУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ВЛАДИ (1722 – 1764 рр.)

(2 год.)

1. Діяльність Малоросійської колегії та спроби протидії П. Полуботка.
2. Державно-політична активність Д. Апостола на рубежі 20-30-х рр. XVIII ст.
3. Політичні погляди К. Гордієнка та запорозької старшини.
4. «Гетьманський уряд» та подальше обмеження прав Гетьманщини.
5. Гетьманування К. Розумовського: спроби утримання автономного статусу.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Архів ранньомодерної Української держави. Т. 1: Документи колекції Олександра Лазаревського. Ч. 1 / упоряд.: В. Брехуненко, І. Тарасенко. Київ, 2019. 432 с. (Документи Генерального військового суду та Генеральної військової канцелярії); Т. 2: Документи Ніжинського полкового суду 1736-1747 / упоряд. І. Синяк. Київ, 2019. 416 с. (Документи полкових та сотенних судів і канцелярій).
2. Архів ранньомодерної Української держави. Т. 6. Документи Ніжинського полкового суду 1745-1758 (Серія: Документація полкових та сотенних судів і канцелярій) / упорядник Іван Синяк. Київ, 2020. 440 с.
3. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717-1767 гг.): [в 3 ч.] / под ред. Ал. Лазаревского. Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893-1897. Ч. 1: 1717-1725 гг. 329 с.; Ч. 2: 1726-1729 гг. 342 с.; Ч. 3: 1730-1734 гг. 418 с.
4. Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. Київ, 1997. 140 с.
5. Сіверщина гетьманських часів. Збірник архівних документів / гол. упоряд. о. Юрій Мицик; упоряд. І. Тарасенко. Т. 2: Перша чверть XVIII ст. Київ: Логос, 2020. 602 с.; Т. 3: 1726-1740 рр. Київ: Логос, 2020. 402 с.; Т. 4: 1741 р. – кінець XVIII ст. Київ; Чернівці: SCRIPTORIUM, 2022. 358 с.

6. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. / голова редкол., наук. ред. Т. Гунчак. Київ: Дніпро, 2001. Т. 4, кн. 1: Перша третина XVIII ст. 520 с.; Т. 4, кн. 2: Середина XVIII ст. 360 с.; Т. 4, кн. 3: Друга половина XVIII ст.
7. Україна: антологія пам'яток державотворення Х-ХХ ст. У десяти томах. Київ, 2008. Т. IV: Спроби реанімації Козацької держави (XVIII ст.). 528 с.
8. Універсали Павла Полуботка (1722-1723) / упоряд. В. Ринсевич; редкол.: П. Сохань (голова) [та ін.]. Київ: [б.в.], 2008. 718 с.

Додаткова література

9. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.) (в 2 ч.). Київ: ДАККІМ, 2008. Ч. 1: 239 с.; Ч. 2: 287 с.
10. Гетьман Павло Полуботок: людина і політик (до 360-річчя від дня народження): збірник матеріалів студентської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2010. 44 с.
11. Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. 324 с.
12. Гуржій О. Україна в суспільно-політичних комбінаціях імперського уряду Росії (30–90-ті рр. XVIII ст.) / відп. ред. В.А. Смолій. НАН України. Київ: Інститут історії України, 2019. 205 с.
13. Дзюба О.М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини) / відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2012. 347 с.
14. Засипко М.В. Державотворча діяльність гетьмана Д. Апостола у світлі вітчизняних джерел. *Сіверщина в історії України*. 2012. Вип. 5. С. 201-202.
15. Засипко М.В. Розвиток української торгівлі у період гетьманування Данила Апостола. *Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди]*. Серія: «Історія та географія». 2011. Вип. 41. С. 31-33.
16. Засипко М.В. Українська козацька еліта періоду гетьманування Данила Апостола. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2011. Випуск 20. С. 186-191.
17. Кононенко В. Інтелектуальна біографія Павла Полуботка: обстоювання традиції модернізаційної риторики. *Український історичний журнал*. 2010. № 4. С. 39-59.
18. Маслійчук В.Л. Секуляризація та освітні проекти за гетьманування Кирила Розумовського. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. Вип. 22. 2016. С. 24-31.
19. Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII ст. Київ, 1997. 230 с.
20. Стецюк Б.Р. Реформи П. Полуботка і Д. Апостола. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2015. № 825. С. 281-288.
21. Терлюк І. Формування і розвиток у вітчизняній політико-правовій думці концепції України як Малоросії (до витоків російських імперських ідеологем). *Вісник*

Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2014. № 782. С. 141-146.

22. Фігурний Ю. Українське державотворення на Лівобережжі в 1741-1796 рр. *Українознавство*. 2013. № 2. С. 108-114.
23. Яценко В.Б. Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2007. 231 с.

Методичні поради

Спершу необхідно в'яснити головні характеристики внутрішньополітичної ситуації у Лівобережній Гетьманщині в період діяльності Малоросійської колегії (1722-1727 рр.) та політику обмеження її політичних й економічних повноважень. Висвітлюючи діяльність Павла Полуботка як лідера патріотично налаштованої старшини у першій половині 1720-х рр., необхідно проаналізувати Глухівський з'їзд старшин, зміст «Коломацьких чолобитних». Визначіть специфіку тактики Полуботка й автономістів у відстоюванні політичної автономії. Розкрийте суть антиукраїнської політики російського уряду орієнтованого на передання Малоросійській Колегії виняткових повноважень в управлінні Гетьманщиною. З'ясуйте причини пасивності більшості старшини у відстоюванні національних інтересів після арешту Полуботка. Доведіть, що у їх свідомості утверджуються ідеї «малоросійства» й відбувалася втрата елітних якостей.

Підготовку другого питання розпочніть з в'яснення причин змін у російській політиці щодо Гетьманщини після смерті Петра І. Охарактеризуйте постать Д. Апостола. Важливо з'ясувати на основі змісту інструкції таємному раднику Наумову та «Рішительних пунктів» складові тактичних поступок російської влади Гетьманщині зі збереженням над нею стратегічного політичного контролю. Проаналізуйте політику модернізації Гетьманщини урядом Д. Апостола й проведення ним реформ: судової, земельної, фінансової, торгівельної й дайте їм оцінку.

Третє питання вимагає попереднього ознайомлення з базовими елементами соціально-політичної біографії К. Гордієнка. Слід з'ясувати обставини, за яких він став кошовим отаманом Чортомлицької Січі. Визначити основні лінії його взаємин І. Мазепою, царською адміністрацією до 1708 р., П. Орликом на еміграції. Треба розкрити мотиви й обставини переходу К. Гордієнка на бік Мазепи та Карла XII, проаналізувати внесок запорожців у національно-визвольну акцію 1708-1709 рр. Слід

окреслити подальшу долю запорожців після зруйнування Чортомлицької Січі, роль Гордієнка у створенні Кам'янської та Олешківської Січей, військових походів на Правобережжя.

Четверте питання важливо розпочати з аналізу системи управління в період «Гетьманського уряду» (1734–1750 рр.). Ключовим є показ активізації політики інкорпорації Росією Гетьманщини та посилення процесу утвердження в ментальності старшини «малоросійства» і національно-політичного самовідречення. Розкрийте суть системи таємних інструкцій царським резидентам в Гетьманщині щодо її уніфікації до імперської моделі. Окрему увагу слід приділити хвилі репресій Таємної канцелярії та негативного впливу так званої «біронівщини» на суспільно-політичну ситуацію в Україні. Варто окреслити також московський владний курс щодо Гетьманщини в перше десятиліття правління цариці Єлизавети.

При розгляді п'ятого питання змалюйте портрет К. Розумовського. Виясніть його погляди на проблему відродження політичної автономії Гетьманщини. Проаналізуйте внутрішню політику його уряду й доведіть, що вона носила характер модернізації; зміцнення прерогатив гетьманської влади. Зверніть увагу на його плани створення університетів, перетворення гетьманської влади у спадкову роду Розумовських. Виясніть причини ліквідації Гетьманщини й дайте власну оцінку діяльності К. Розумовського.

Практичні завдання

- 1. З джерел законспектувати витяги, що розкривають державницькі погляди П. Полуботка, Д. Апостола, К. Гордієнка, К. Розумовського.*
- 2. Розробити схему реформ Д. Апостола та К. Розумовського.*

Семінарське заняття 8

ЛІКВІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОНОМІЇ (КІНЕЦЬ 60-х – 80-ті рр. XVIII ст.)

(2 год.)

1. Питання відродження автономії Малої Росії у наказах депутатам до Законодавчої Комісії та її засіданнях у 1767–1768 рр. Г. Полетика.

2. Методи й шляхи нейтралізації протестних настроїв козацької старшини російською владою.

3. Державницькі наміри лідерів Коліївщини.

4. Діяльність Новгород-Сіверського гуртка автономістів. Місія В. Капніста.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Ч. 3: [Акты о гайдамаках (1700-1768)]. Т. IV: Акты относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. Київ, 1914. 1100 с.
2. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: зб. док. / [упоряд.: І.Л. Бутич та ін.; ред.: І.Л. Бутич, Ф.П. Шевченко]. Київ: Наук. думка, 1970. 657 с.
3. Історія русів (переклад Івана Драча). URL: <http://litopys.org.ua/istrus/rusiv.htm>
4. Коліївщина: 1768-1769 роки у документальній та мемуарній спадщині. Т. 1: Документи архіву Коша Нової Запорозької / упоряд. І. Синяк; ред. кол.: В. Смолій (гол. ред.). Київ: Інститут історії України, 2019. 494 с.
5. Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. Київ, 1997. 140 с.
6. «На воровствах и разбоях не бывалъ и с таковыми людьми знакомства не имель»: Декілька документів до історії Коліївщини 1768 р. (вступна стаття й публікація І. Синяка, С. Синяка). УІЖ. 2024. № 1. С. 151-68.

7. Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения. Київ, 1889. 320 с.
8. Синяк І. Із джерел до історії Коліївщини: протоколи допитів полонених гайдамаків загону Савки Майбороди. УІЖ. 2018. № 3. С. 124-144.
9. Сіверщина гетьманських часів. Збірник архівних документів / гол. упоряд. о. Юрій Мицик; упоряд. І. Тарасенко. Т. 4: 1741 р. – кінець XVIII ст. Київ; Чернівці: SCRIPTORIUM, 2022. 358 с.
10. «Списки про шляхетство» 1762 р.: маловідоме джерело до історії української козацької старшини (вступна стаття й публікація С. Потапенко, Київ). УІЖ. 2022. № 5. С. 177-203.
11. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. / голова редкол., наук. ред. Т. Гунчак. Київ: Дніпро, 2001. Т. 4, кн. 2: Середина XVIII ст. 360 с.; Т. 4, кн. 3: Друга половина XVIII ст.
12. 1785 р., квітня 21 грамота на права, вольності і переваги благородного російського дворянства. URL: <http://um.co.ua/9/9-5/9-53384.html>
13. Україна: антологія пам'яток державотворення Х-XX ст. У десяти томах. Київ, 2008. Т. IV: Спроби реанімації Козацької держави (XVIII ст.). 528 с.

Додаткова література

14. Гуржій О. Україна в суспільно-політичних комбінаціях імперського уряду Росії (30–90-ті рр. XVIII ст.). Київ: Інститут історії України, 2019. 205 с.
15. Дашкевич Я.Р. Берлін, квітень 1791 р.: Місія В.В. Капніста: її передісторія та історія. *Український археографічний щорічник: Нова серія*. Київ, 1992. Вип. 1. Т. 4. С. 220-260.
16. Дідик С.С. Діяльність депутатів від Єлисаветградської провінції у Законодавчій комісії 1767 р. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXIX. С. 23-37.
17. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. Київ: Основи, 1996. 317 с.
18. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века: некоторые вопр. соц.-экон. и обществ.-полит. развития. Киев: Выща шк., 1988. 140 с.
19. Федірко А.М. Діяльність Новгород-Сіверського патріотичного гуртка автономістів по піднесенню національної самосвідомості українського народу. *Сіверщина в долі істориків та в історичних дослідженнях*. Київ, 1996. С. 57-68.
20. Фігурний Ю. Українське державотворення на Лівобережжі в 1741-1796 рр. *Українознавство*. 2013. № 2. С. 108-114.
21. Хорунжий Ю. Злет і заземлення Григорія Полетики. Київ: Український письменник, 1994. 288 с.
22. Яценко В. Б. Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2007. 231 с.

Методичні поради

Розгляд першого питання доцільно розпочати із характеристики діяльності Другої Малоросійської колегії щодо ліквідації решток автономії Гетьманщини. Головну увагу слід зосередити на висвітленні автономістських настроїв старшинських і козацьких представників, засвідчених у показах депутатом до Законодавчої комісії та на її засіданнях 1767–1768 рр. Зокрема, потрібно проаналізувати тексти різних «наказів шляхетства» щодо козацьких вимог у політичній, економічній, соціальній сферах. Варто висвітлити активність Г. Полетики на засіданнях Законодавчої Комісії. Насамкінець необхідно розкрити причини припинення її роботи, показати її наслідки для української суспільно-політичної думки.

Друге питання передбачає з'ясування проблем процесу остаточної інкорпорації та уніфікації Лівобережної Гетьманщини у складі Російської імперії у 1781-1786 рр. З'ясувати причини відсутності масового руху спротиву їй козацтва і старшини. Відповідь на це дозволяє сформулювати впровадження в дію у 1785 році «Грамоти на вільність дворянству». Відтак, вона стала ключовим нормативно-правовим актом щодо зросійщення та асиміляції старшини, яка в обмін на збереження соціального статусу та майна зайняла лояльну позицію щодо Російської імперії. Для ілюстрації вірного служіння її представників російським інтересам можна висвітлити діяльність О. Безбородька.

Третє питання передбачає з'ясування насамперед суспільно-політичної ситуації на Правобережжі після ліквідації там польською владою козацького устрою. Необхідно сконцентрувати увагу на висвітленні гайдамацького руху у розрізі причин його формування, розмаху і впливу на політичні настрої українського населення. Варто простежити безпосередні історичні обставини, які призвели до вибуху Коліївщини, зупинитися на постатях Максима Залізняка та Івана Гонти. Спираючись на свідчення джерел, потрібно продемонструвати їхні плани та наміри щодо відродження козацької політичної системи та державної ідеї, окреслити причини, що перешкодили реалізації цих задумів.

Четверте питання присвячене автономістському руху на Лівобережжі наприкінці XVIII ст. Необхідно розкрити членський склад, діяльність Новгород-Сіверського гуртка, зв'язок його політичних концепцій із тогочасними західними революційними тенденціями. Потрібно також

проаналізувати «козацький проект» В. Капніста. Варто простежити вплив ідей Новгород-Сіверського гуртка на розвиток першого етапу українського національного відродження.

Практичні завдання

1. *Законспектувати основні вимоги українських представників на засіданнях Законодавчої комісії 1767-1768 рр. та уривки з тексту «Історії Русів».*
2. *Скласти схему територіально-адміністративних змін на Лівобережжі наприкінці XVIII ст.*

ТЕМИ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

Тема 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ, ІСТОРІОГРАФІЯ Й ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

1. Методологічні аспекти вивчення курсу.
2. Погляди дослідників кінця XVIII – першої половини XIX ст.
3. Радянська історіографія.
4. Основні археографічні публікації.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1861 – 1892. Т. I-XV. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0005838>
2. Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Ч. 3: Акты о козаках (1679-1716). Т. I. Київ, 1863. 557 с.; Т. II. Київ, 1868. 1058 с.
3. Воссоединение Украины с Россией: Док. и материалы: В 3 т. Т. 1: 1620–1647 / редкол.: П.П. Гудзенко и др. Москва: Изд-во АН СССР, 1953. 586 с.; Т. 2: 1648–1651. 559 с.; Т. 3: 1651–1654. 546 с.
4. Гарасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII віку: [=Львівські історичні праці. Джерела, вип. 1]. Львів, 1994. 122+154 с.
5. Документи Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 / відп. ред. Ф. П. Шевченко; упорядн. І. Крип'якевич. Київ: Вид. АН УРСР, 1961. 740 с.
6. Документы об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг. / редкол.: П. П. Гудзенко и др. Київ: Наук. думка, 1965. 827 с.

7. Жерела до історії України-Руси / видано під редакцією Михайла Грушевського. Т. 8. Львів, 1908. 485 с.
8. Жерела до історії України-Руси / видано під редакцією Михайла Грушевського. Т. 4. Львів, 1898. 472 с.
9. Источники Малороссийской истории: [в 2 ч.] / собр. Д.Н. Бантышем-Каменским и изд. О. Бодянским. Москва: В Унив. Тип., 1858-1859. Ч. 1: 1649-1687, 1858. 339 с.; Ч. 2: 1691-1722, 1859. 340 с.
10. Історія русів (переклад Івана Драча). URL: <http://litopys.org.ua/istrus/rusiv.htm>
11. Історія України в документах і матеріалах. Т. 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 рр.) / відп. ред. С.М. Белоусов; уклад. М.Н. Петровський, В.К. Путілов. Київ: Вид-во АН УРСР, 1941. 292 с.
12. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. Р. Г. Іванченка. Київ: Т-во «Знання» України, 1992. 143 с.
13. Літопис Самовидця / підгот. Я.І. Дзира. Київ: Наук. думка, 1971. 208 с.
14. Малі українські діярії XVII–XVIII століть / упоряд., перекл., вступ. ст., комент. В. Шевчука. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2015. 408 с.
15. Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. Київ, 1997. 140 с.
16. Мемуари до історії Південної Русі: [у 2 вип.] / за ред. В. Антоновича. Дніпропетровськ: Січ, 2005-2006. Вип. 1: XVI ст.; М. Литвин, Б. де Віженер, Л. Горецький, Е. Ляссота; пер. з рос. Т.С. Завгородня. 2005. 217 с.
17. Мемуари до історії південної Русі: Випуск 2 (перша половина XVII ст.) / Ф. Євлашевський, Я. Собеський, – походи 1625 та 1628 рр., С. Окольський, Г. Боплан, звільнення невільників, Б. Машкевич; за ред. В. Антоновича; пер. з рос. І.С. Голуб; передм. В.С. Мороза; худож. оформ. А.П. Дерев'янка. Дніпропетровськ: Січ, 2006. 439 с.
18. Національно-визвольна війна в Україні. 1648-1657. Збірник за документами актових книг / керівник проекту Музичук О.В.; Упор.: Сухих Л.А., Страшко В.В. Київ, 2008. 1011 с.
19. Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: [в 4 т.], Киев: В Университетской типографии, 1852. Т. 3. 761 с.
20. Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: [в 4 т.]. Киев: в Унив. тип., 1845-1859. Т. 4. 1859. 1015 с.
21. Сіверщина гетьманських часів. Т. 1: XVII ст. Збірник архівних документів / гол. упоряд. о. Юрій Мицик; упоряд. І. Тарасенко. Київ: ПП «ПФ «Фолиант», 2019. 458 с.; Т. 2: Перша чверть XVIII ст. Київ: Логос, 2020. 602 с.; Т. 3: 1726-1740 рр. Київ: Логос, 2020. 402 с.; Т. 4: 1741 р. – кінець XVIII ст. Київ; Чернігів: SCRIPTORIUM, 2022. 358 с.
22. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. / голова редкол., наук. ред. Т. Гунчак. Київ: Дніпро, 2001. Т. 2, кн. 1: XVI ст. / упоряд., передм.,

прим. В. Шевчука, ред. тому С. Коба. 556 с; Т. 2, кн. 2: Перша половина XVII ст. 534 с; Т. 3, кн. 1: Третя чверть XVII ст. 501 с; Т. 3, кн. 2: Остання чверть XVII – початок XVIII ст. 576 с; Т. 4, кн. 1: Перша третина XVIII ст. 520 с; Т. 4, кн. 2: Середина XVIII ст. 360 с; Т. 4, кн. 3: Друга половина XVIII ст.

23. Україна: антологія пам'яток державотворення Х-ХХ ст. У десяти томах. Київ, 2008. Т II: Ренесанс ідеї української державності (XIV-XVI ст.) 616 с.; Т. III: Битва за козацьку державу (XVI-XVII ст. 496 с.; Т. IV: Спроби реанімації Козацької держави (XVIII ст.). 528 с.
24. Халебський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / упоряд. М.О. Рябий; післям. В.О. Яворівського. Київ: Ярославів Вал, 2009. 293 с.

Історіографія

25. Брайчевський М.Ю. Приєднання чи возз'єднання?: критичні зауваги з приводу однієї концепції. Торонто: Нові дні, 1972. 66 с.
26. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. / ред. Ю. Олійник. Київ: Темпора, 2014. 504 с.
27. Винар Л. Р. Козацька Україна. Вибрані праці / ред. В. Степанков; упорядн. А. Атаманенко. Київ; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. 677 с.
28. Вирський Д. На ловах світу: Україна ранньомодерна (XV – середина XIX ст.). Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2025. 304 с.
29. Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) / НАН України. Інститут історії України. У 2-х ч. Київ: Інститут історії України, 2008. Ч. 1. 502 с.; Ч. 2 (Додатки). 466 с.
30. Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. Київ: Варта, 1994. 557 с.
31. В'ячеслав Липинський. Спадщина. Історичні студії та монографії. Том IV: Україна на переломі 1657-1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / відп. ред. Ю. Терещенко; упоряд.: Ю. Терещенко, Т. Осташко. Київ: Темпора, 2023. 616 с.
32. Горобець В. Князі і гетьмани усієї Русі. «Через шаблю маєм право»: Злети і падіння козацької держави 1648-1783 років. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 351 с.
33. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. V–X. Київ, 1994-1998. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013885>
34. Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Історія козацтва. Держава–військо–битви. Київ: Арії, 2011. 464 с.
35. Історик і Влада. Колективна монографія / відп. ред. В. Смолій; тв. кер. проекту І. Колесник. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 543 с.
36. Історик Олена Компан. Матеріали до біографії / упорядник Ярослав Компан. Київ, 2007. 532 с.
37. Історичне джерелознавство: підручник для студентів вищих навчальних закладів / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська та ін. 2-ге вид. доп. і перероб. Київ, 2017. 512 с.

38. Історія Запорозької Січі. 2-ге вид. / ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), В. Щербак (наук. ред., упоряд.). Київ: Арій, 2023. 240 с.
39. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Т. 1 / ред. кол.: В.А. Смолій (відп. ред.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 800 с.; Т. 2., 2007. 724 с.
40. Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби / відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Арій, 2018. 720 с.
41. Калакура Я.С. Українська історіографія. Курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. 494 с.
42. Ковалевська О. Таємниці козацьких портретів. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2019. 288 с.
43. Коваленко С.С. Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія у 3-х томах. Київ: Стікс-Ко, 2007. Т. 1. 374 с.; 2008. Т. 2. 478 с.; 2009. Т. 3. 480 с.
44. Колесник І. Українська історіографія. Концептуальна історія. Київ, 2013. 565 с.
45. Копилов С., Боровець І. Дослідницький вимір професора Валерія Степанкова (до 75-річчя від дня народження). Кам'янець-Подільський: Друкарня «Рута», 2023. 146 с.
46. Костомаров М. Исторични монографіи / Микола Костомарова, 1892. Т. 7: Руина, [ч.] 1. Гетманованне Бруховецького. 151 с.
47. Костомаров Н.И. Казаки. Исторические монографии и исследования. Москва, 1995. 601 с.
48. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования: [в 12 т.]. Санкт-Петербург: Изд. Д.Е. Кожанчикова, Т. 11: Богдан Хмельницкий. 3-е изд., испр. и доп. 359 с.
49. Костомаров Н. Мазепа. Москва: Республика, 1992. 335 с.
50. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Львів: Світ, 1990. 408 с.
51. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727-1734). Аугсбург, 1948. 192 с.
52. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. Київ: Україна, 2003. 240 с.
53. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742) / вступ. ст. О. Оглоблина. Мюнхен: Дніпр. хвиля, 1956. 78 с.
54. Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. Кн. 1 / ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), О. Гуржій (наук. ред.), В. Щербак (наук. ред.), Т. Чухліб (відп. секретар). Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1998. 400 с.; Кн. 2. Київ: Видавництво «ВІК», 2004. 276 с.
55. Портнов А. Історія істориків: обличчя й образи української історіографії ХХ століття. Київ, 2013. 302 с.
56. Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія Українського Гетьманату в міжнародних політичних комбінаціях раннього нового часу / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2022. 512 с.
57. Степанков В.С. Українська революція XVII ст.: проблема термінології. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2015. Т. 15. С. 443-455.

58. Таїрова-Яковлева Т.Г. Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність / пер. з рос. Н. Єгоровець; наук. ред. В. Щербак. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2015. 424 с.
59. Таїрова-Яковлева Т. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини / пер. з рос. Т. Кришталовської. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2017. 184 с.
60. Чухліб Т. Гетьмани України: військо, політика, держава. Київ: Арій, 2021. 352 с.
61. Чухліб Тарас. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. 3-тє вид., випр. і доповн. Київ: В-во імені Олени Теліги, 2009. 616 с.
62. Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років / відп. ред. В. Смолій. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2017. 274 с.
63. Чухліб Т. Козаки та Яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. 2-е вид., допов. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2020. 446 с.
64. Чухліб Т. Козацька Україна та шляхетська Польща: битви, війни, союзи. Київ: Арій, 2023. 384 с.
65. Щербак В. Державна ідея в ранньомодерній Україні. Вінниця: Товариство «Твори», 2019. 220 с.
66. Яремчук В.П. Українська історіографія: суспільно-політична історія: посібник. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2017. 288 с.
67. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.): у 2 ч. / відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2014. Ч. 1. 587 с.; Ч. 2. 650 с.

Методичні поради

Шановні студенти! Зверніть увагу на підготовку першого питання, яке є чи не найскладнішим. Воно традиційно недооцінюється, однак без розуміння теоретичних засад пізнання істориками минулого й використовуваних ними методів проведення дослідження, годі збагнути значимість їх доробку. Для з'ясування процесів зародження української державної ідеї, її розвитку і занепаду важливим є опанування засад позитивізму і неопозитивізму (насамперед пріоритетності джерельної інформації), 4-ох періодів функціонування школи «Анналів», «Нової» соціальної історії, тощо. Акцентуйте увагу на висвітлення значимості ментальності та її впливу на соціальну і політичну свідомість суспільних груп населення, історичну роль національної пам'яті та свідомості. Проаналізуйте основні ідеї філософії постмодернізму й визначіть їх негативні наслідки для дослідження сутності державної ідеї ХVІІ – ХVІІІ ст. Провідним завданням є опертя на джерела різних видів з вітчизняних та зару-

біжних архівосховищ. Для їх обробки слід застосовувати історико-системний синтез та метод історичної емпатії. Важливим є принцип комплексності у визначенні сутності військово-політичних, економічних, соціальних процесів в тогочасному українському суспільстві.

У підготовці відповіді на друге питання особливу увагу слід приділити з'ясуванню особливостей доробку дослідників у кожен період історіографічного поступу: першої половини XIX ст.; середини XIX – початку XX ст. (домінування «народницького» концепту); першої третини XX ст. (переважання «державницького» концепту); доби комуністичного тоталітаризму (середина 30-х – 80 рр. XX ст.); сучасної української та діаспорної історіографії. Необхідно відзначити важливу роль «Історії Русів», анонімний автор якої першим збагнув сутність української державної ідеї, що полягала в утворенні незалежної держави. Розкрийте відмінність поглядів Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича та М. Максимовича. Поміркуйте над історичними поглядами Т. Шевченка. Проаналізуйте стан вивчення державної ідеї у працях М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича, М. Грушевського. Підкресліть теоретичний «переворот» В. Липинського у тлумаченні державної ідеї. Охарактеризуйте доробок В. Гарасимчука, І. Крип'якевича, Л. Окіншевича та М. Петровського.

У третьому питанні слід підкреслити, що в 1933-1934 рр. комуністична влада розгромила історичну науку в Україні, замість якої почала формуватися радянська ерзац-наука. До середини 80-х рр. увесь комплекс питань, пов'язаний з національно-визвольною боротьбою українців за утворення незалежної держави, не вивчався. Сутність державної ідеї була сфальшована – замінена на ідею боротьби за воз'єднання України з Росією. Лише представники реформістської течії (О. Апанович, М. Брайчевський, Я. Дзира, О. Компан, І. Крип'якевич, Ф. Шевченко) намагалися зберегти напрацювання історіографії другої половини XIX – 30-х рр. XX ст., зокрема положень про прогресивне значення утворення Української держави та існування у Б. Хмельницького ідеї досягнення незалежності. Обов'язково проаналізуйте працю М. Брайчевського «Приєднання чи воз'єднання» та відзначте його мужність у критиці концепції «воз'єднання» України з Росією. З'ясуйте основні напрями вивчення української державної ідеї XVII – XVIII ст. українською історіографією 90-х рр. XX – перших десятиріч XXI ст. Ознайомтеся з працями В. Брехуненка, О. Гуржія, В. Горобця, Ю. Мицика, С. Плохія,

П. Саса, В. Смолія, В. Степанкова, В. Струкевича, Т. Чухліба, В. Щербака тощо. З'ясуйте вклад істориків діаспори (Д. Дорошенка, З. Когута, Б. Крупницького, І. Лисяк-Рудницького, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, Р. Сисина).

У четвертому питанні радимо вияснити причини розпорошеності й деформованості джерельної бази вивчення політичної свідомості козацтва й української політичної еліти. З'ясуйте основні фонди і справи архівосховищ і наукових бібліотек України, Польщі й Росії, що зберігають матеріали для вивчення державної ідеї. Особливо велику увагу приділіть характеристиці документації поточного діловодства Української держави, епістоляріїв та наративів. Охарактеризуйте зміст таких археографічних публікацій як «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», «Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр.», «Жерела до історії України-Руси», «Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов», «Літопис С. Величка», «Літопис Самовидця», «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.», «Документи Богдана Хмельницького (1648-1657)», «Документы об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг.», «Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)» тощо. Класифікуйте увесь корпус писемних джерел на основі праць Я. Калакури, М. Ковальського та Ю. Мицика.

Тема 2

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА НАПРИКІНЦІ XVI – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

1. Вплив Великого Кордону (фронтиру) на становлення козацької ментальності.
2. Розробка концепції руського народу як «третього політичного народу» Речі Посполитої.
3. Боротьба козацтва за «права й вольності» Війська Запорозького й «руського народу». Зародження ідеї автономії козацького регіону.
4. Погляди козацтва на політичний устрій козацької України.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Боплан Г.Л. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Опис України; Проспер Меріме. Українські козаки та їх останні гетьмани; Богдан Хмельницький. Львів: Каменяр, 1990. 301 с.
2. Воссоединение Украины с Россией: Док. и материалы: в 3 т. Т. 1: 1620–1647 / редкол.: П.П. Гудзенко и др. Москва: Изд-во АН СССР, 1953. 586 с.
3. Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / упор.: В. Брехуненко (відп. секретар), О. Заяць, Ю. Мицик та ін. Київ, 2016. 608 с.
4. Мемуари до історії Південної Русі: [у 2 вип.] / за ред. В. Антоновича. Дніпропетровськ: Січ, 2005-2006. Вип. 1: XVI ст. / М. Литвин, Б. де Віженер, Л. Горецький, Е. Ляссота; пер. з рос. Т.С. Завгородня. 2005. 217 с.
5. Мемуари до історії південної Русі: Випуск 2 (перша половина XVII ст.). Ф. Євлашевський, Я.Собеський, – походи 1625 та 1628 рр., С. Окольський, Г. Боплан, звільнення невільників, Б. Машкевич; за ред. В. Антоновича; пер. з рос. І.С. Голуб; передм. В.С. Мороза; худож.о форм. А.П. Дерев'янка. Дніпропетровськ: Січ, 2006. 439 с.

6. Проект «Україна»: Повстання Війська Запорозького 1630 року: документи і матеріали / упоряд., передм., прим. Т. Ковальця. Харків, 2017. 352 с.
7. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. / голова редкол., наук. ред. Т. Гунчак. Київ: Дніпро, 2001. Т. 2, кн. 1: XVI ст. / упоряд., передм., прим. В. Шевчук, ред. тому С. Коба. 556 с.; Т. 2, кн. 2: Перша половина XVII ст. 534 с.
8. Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2016. 606 с.
9. Україна: антологія пам'яток державотворення X-XX ст. У десяти томах. Київ, 2008. Т II.: Ренесанс ідеї української державності (XIV-XVI ст.) 616 с.; Т. III: Битва за козацьку державу (XVI-XVII ст.). 496 с.

Додаткова література

10. Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – XVII ст. Київ, 2011. 504 с.
11. Вирський Д. Війна на Півдні: хроніки степового прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). Київ: Інститут історії України, 2024. 292 с.
12. Вирський Д. На ловах світу: Україна ранньомодерна (XV – середина XIX ст.). Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2025. 304 с.
13. Вирський Д. Річ Посполита про козаків (1560-і – початок 1650-х рр.) / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2021. 288 с.
14. Горобець В. Україна: Десятиліття «золотого спокою» та доба революційного збурення 1638-1650 рр. Київ, 2012. 240 с.
15. Гуржій О., Чухліб Т. Козацька Україна. Боротьба за державу (XVI-XVII ст.). Київ: АРІЙ, 2020. 368 с.
16. Затилюк Я. «В'їзд на митрополію» Йова (Борецького) через Золоті ворота 1621 р. та винайдення схеми історії «народу руського». *УІЖ*. 2021. № 5. С. 77-90.
17. Затилюк Я., Савченко О., Яременко М. Хотинська війна 1621 р. Козацька звитяга, османські амбіції та європейське майбутнє. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2024. 128 с.
18. Коваленко С. Іван Богун – український Дон-Кіхот. Київ: Видавництво «Стікс», 2011. 448 с.
19. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. 287 с.
20. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століття. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. 472 с.
21. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2006. 495 с.
22. Поверх Кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження. *Форум України на модерна*. 2011. Число 18: Пограниччя. Окраїни. Периферії. С. 47-78.

23. Сас П. Гетьман Сагайдачний – бич Господній московитів. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2023. 360 с.
24. Сас П. Гетьман Сагайдачний – бич Господній московитів. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2023. 360 с.
25. Сас П.М. Витоки українського націотворення / відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2010. 702 с.
26. Сас П.М. Петро Конашевич-Сагайдачний: Чесний лицар. Київ: Парлам. вид-во, 2020. 560 с.
27. Сас П.М. Хотинська війна 1621 року. 2-ге вид., виправ. і доп. Біла Церква: Видавець Пшонківський О.В., 2012. 526 с.
28. Сас П. Сагайдачний: Гроза царів і султанів / відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2024. 798 с.
29. Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ, 1998. 295 с.
30. Сас П.М. Полководець Петро Сагайдачний. Київ, 2014. 280 с.
31. Сас П.М. Чесний лицар Петро Конашевич-Сагайдачний. Київ, 2012. 350 с.
32. Смолій В.А., Степанков В.С. Становлення козацького політичного сепаратизму. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2005. Т. 14. С. 178-198.
33. Старченко Н. Законодавчі ініціативи кінця XVI – початку XVII ст. в Речі Посполитій як зміцнення монополії на легітимне насильство. *УІЖ*. 2024. № 2. С. 56-76.
34. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ: Видавничий дім «KM Academia», 2000. 300 с.
35. Юга О. Висвітлення М. Грушевським козацької політики Варшави у першій половині 20-х рр. XVII ст. у праці «Історія України-Руси». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Т. 38. С. 43–51.

Методичні поради

Розглядаючи перше питання, слід обов'язково зупинитися на з'ясуванні сутності Великого кордону, який називають південним фронтиром (порубіжжям). На основі праць В. Брехуненка, Я. Верменич, Я. Дашкевича, І. Чорновола, а також матеріалів форуму, присвячених даній проблемі, визначить особливості українського фронтиру. Вияснить, в чому саме позначався вплив Великого Кордону на формування козацького стану. Відзначте як позитивні риси, сформовані ним, так і негативні (охлократія, анархізація, культ свободи, непідлеглість владі собі рівних, комплекс «підданства» чужоземному монарху тощо).

Аналізуючи друге питання, необхідно підкреслити негативні наслідки процесів полонізації та покатоличення руської знаті, що позбавило її історичного призначення формування державної ідеї українського (руського) народу. Замість неї започатковано її творення представниками патріотично налаштованої шляхти, духовенства і козацької старшини. Слід зауважити, що у 20-х – першій половині 30-х рр. XVII ст. поняття «руський народ» набирає «термінологічної конкретності», позначаючи населення території, пов'язаної у минулому з Київським і Галицько-Волинським князівствами (Н. Яковенко), його історичної тяглості й формується концепт «руського народу», рівноправного польському і литовському: «народ наш руський до польського народу прилучився як рівний до рівного, як вільний до вільного».

Третє питання присвячене висвітленню зусиль Війська Запорозького, спрямованих на захист своїх станових інтересів з кінця XVI ст., а вже з 20-х рр. – релігійних і національних («прав і вольностей руського народу»). Вперше у 1632 р., і це обов'язково слід підкреслити, старшина висунула Варшаві вимоги надати право козакам брати участь у виборах короля й принесення останнім присяги дотримуватися «прав і вольностей руського народу», інакше можуть відмовитися служити йому. На основі аналізу джерел і праць науковців доведіть, що у 30-х рр. XVII ст. у Війську Запорозькому формується ідея надання автономії козацькому регіону.

З'ясування четвертого питання важливе для осмислення позитивних і деструктивних поглядів козацтва на політичний устрій, що формувався на теренах козацької України. Це дозволить виявити зміст державної ідеї, яка зароджувалася серед протоєліти. На основі вивчення праць В. Брехуненка, М. Грушевського, С. Леп'явка, П. Саса, В. Щербака й інших авторів складіть порівняльну таблицю позитивних і деструктивних поглядів козацтва на політичний устрій функціонування Війська Запорозького. При цьому відзначте особливо важливу роль у «системі демократичних громадянських цінностей» «поняття колективної волі» (П. Сас), що знаходила прояв у загальній військовій раді, підпорядкуванні її гетьмана і старшин, виборності усіх старшинських посад. Себто утвердилася діяльність прямої демократії.

Тема 3

РАДИКАЛІЗАЦІЯ ВЛІТКУ- ВОСЕНИ 1648 р. ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ПОВСТАЛИХ МАС. ЗАГАДКИ ЗАМОСТЯНСЬКОГО ПЕРЕМИР'Я

1. Формування радикального угруповання старшини та їхньої програми.
2. Замостянська військова рада 21 листопада та її ухвала. Дискусії в історіографії щодо причин укладення перемир'я.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1861 – 1892. Т. I-XV. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0005838>
2. Архів ранньомодерної Української держави. Т. 3: Мартин Ґолінський. Silvarum: (1648-1665). Ч. I: (1648-1649) / упоряд. О. Заяць, Я. Федорук. Київ, 2019. LXVI+446 с.
3. Воссоединение Украины с Россией: Док. и материалы: в 3 т. Т. 2: 1648–1651. 559 с.
4. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 1: (1648–1649 рр.) / упорядн. о. Ю. Мицик. Київ, 2012. 680 с.
5. Документи Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 / відп. ред. Ф.П. Шевченко; упорядн. І. Крип'якевич. Київ: Вид. АН УРСР, 1961. 740 с.
6. Документы об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг. / редкол.: П.П. Гудзенко и др. Київ: Наук. думка, 1965. 827 с.
7. Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / упор.: В. Брехуненко (відп. секретар), О. Заяць, Ю. Мицик та ін. Київ, 2016. 608 с.
8. Історія України в документах і матеріалах. Т. 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 рр.) / відп. ред. С.М. Белоусов; уклад. М.Н. Петровський, В.К. Путілов. Київ: Вид-во АН УРСР, 1941. 292 с.

9. Національно-визвольна війна в Україні. 1648-1657. Збірник за документами актових книг / керівник проекту Музичук О.В.; упор.: Сухих Л.А., Страшко В.В. Київ, 2008. 1011 с.
10. Сіверщина гетьманських часів. Т. 1: XVII ст. Збірник архівних документів / гол. упоряд. о. Юрій Мицик; Упоряд. І. Тарасенко. Київ: ПП «ПФ «Фолиант», 2019. 458 с.
11. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. / голова редкол., наук. ред. Т. Гунчак. Київ: Дніпро, 2001. Т. 2, кн. 2: Перша половина XVII ст. 534 с.
12. Україна: антологія пам'яток державотворення Х-ХХ ст. У десяти томах. Київ, 2008. Т. III: Битва за козацьку державу (XVI-XVII ст. 496 с.

Додаткова література

13. Гуржій О., Чухліб Т. Козацька Україна. Боротьба за державу (XVI-XVII ст.). Київ: АРІЙ, 2020. 368 с.
14. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Полководець, дипломат, державотворець / наук. ред. Ю.І. Шаповал. Київ: Парлам. вид-во, 2020. 752 с.
15. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676). Київ, 2009. 447 с.
16. Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій? *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVII ст.)*. Київ, 2003. Вип. 3. С. 371-416.
17. Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). Львів, 1991. 195 с.
18. Степанков В. Селянська війна 1648 – першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVII ст.)*. 2005. Вип. 5. С. 263-314.
19. Степанков Валерій, Степанков Віталій. Б. Хмельницький vs М. Кривоніс: суперництво за булаву чи конфронтація поглядів на характер і мету революційної боротьби 1648 р.? *УІЖ*. 2023. № 5. С. 184-207.
20. Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1898. Т. XXIII – XXIV. 139 с.
21. Томашівський С. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (два місяці української політики 1648 р.). Львів: [б.в.], 1914. 160 с.
22. Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. Київ, Нью-Йорк, 2003. 518 с.

Методичні поради

Висвітлюючи перше питання, доведіть, що влітку 1648 р. козацьке повстання переросло у національну революцію. У її вирі окреслилося формування двох угруповань серед старшини: поміркованого, очолюваного Б. Хмельницьким, та радикального, очільником якого став на-

родний гетьман М. Кривоніс. Проаналізуйте відмінність їх політичних програм. Зверніть увагу на той факт, що ідея незалежності України (Русі) формувалася не Б. Хмельницьким та його оточенням зі старшин реєстрового козацтва, а старшинами запорізького і нереєстрового козацтва та очільників поkozаченого поспільства. Виясніть причини конфлікту Б. Хмельницького з М. Кривоносом в останній декаді липня – першій декаді серпня. Обов'язково зауважте, що радикальне угруповання старшини підтримувало вимоги поспільства й сприяло утворенню органів самоврядування за козацьким зразком.

Друге питання вимагає висвітлення перебігу осінньої 1648 р. кампанії українсько-татарської армії, наслідком якої стало звільнення західноукраїнських земель та її вихід до польських кордонів. Необхідно зупинитися на показі подій облоги Львова та Замостя у жовтні-листопаді 1648 р. Розкрийте хід замостянських переговорів гетьмана з королівським послом Я. Смяровським. З'ясуйте суть розходжень програм Б. Хмельницького та М. Кривоноса й П. Головацького. Виясніть причини проведення військової ради та прийняття ухвали про перемир'я. В чому полягали його трагічні наслідки для України. Свою думку обґрунтуйте. З'ясуйте історіографію проблеми.

Тема 4

БОРОТЬБА ЗА РЕАЛІЗАЦІЮ ІДЕЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ТА ЇЇ НЕВДАЧА (ДРУГА ПОЛОВИНА 1649 – ПЕРША ПОЛОВИНА 1657 рр.)

1. Зовнішня політика українського уряду (осінь 1649 – весна 1651 рр.).
2. Берестечкова катастрофа та її наслідки.
3. Батозька перемога й виборення незалежності.
4. Жванецька кампанія та її наслідки.
5. Українсько-московський договір 1654 р.
6. Мета другого західного походу Б. Хмельницького і причини його невдачі (вересень-листопад 1655 р.).
7. Державно-політичний курс Б. Хмельницького після Віленського перемир'я 1656 р.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 3: Т. 6.: Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649-1660 г.). 1908. 419 с.
2. Архів ранньомодерної української держави. Львів; Київ: ЛНУ ім. Івана Франка, Інститут археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2023. Т. 5: Мартин Голінський. *Silvarerum*: (1648–1665). Ч. II: (1650–1653) / упоряд. Ярослав Федорук; латин. Маркіян Домбровський, Орест Заяць. 448 с.; Ч. III: (1654–1657). 640 с.

3. Військова кореспонденція гетьмана Януша Радзивілла 1646–1655 рр. Ч. 1: Канцелярійний щоденник 1649–1653 рр. Варшава: Нерітон, 2019. 890 с.; Ч. 2: Листи. 2020. 301 с.
4. Воссоединение Украины с Россией: Док. и материалы: в 3 т. Т. 2: 1648–1651. 559 с; Т. 3: 1651–1654. 546 с.
5. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упорядн. о. Ю. Мицик. Київ, 2013. Т. 2: 1650–1651 рр. 680 с.; 2014. Т. 3: 1651–1654 рр. 424 с.; 2015. Т. 4: 1655–1658 рр. 540 с.
6. Історія України в документах і матеріалах. Т. 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 рр.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1941. 292 с.
7. Національно-визвольна війна в Україні. 1648-1657. Збірник за документами актових книг / керівник проекту Музичук О.В. Київ, 2008. 1011 с.
8. Сіверщина гетьманських часів. Т. 1: XVII ст. Збірник архівних документів / гол. упоряд. о. Юрій Мицик; упоряд. І. Тарасенко. Київ: ПП «ПФ «Фолиант», 2019. 458 с.
9. Переписка гетманов Левобережной Украины с Москвой и Санкт-Петербургом 1654–1764 гг. Т. 1: Гетманство Богдана Хмельницького 1654–1657 гг. Москва: Древлехранилище, 2017. 460 с.
10. Скарби шведських архівів. Документи з історії України / упорядниця Марина Траттнер. Одеса: Музей української книги, 2021. 259 с.
11. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. / голова редкол., наук. ред. Т. Гунчак. Київ: Дніпро, 2001. Т. 3, кн. 1: Третя чверть XVII ст. 501 с.
12. Україна: антологія пам'яток державотворення Х-XX ст. У десяти томах. Київ, 2008. Т. III: Битва за козацьку державу (XVI-XVII ст.). 496 с.
13. Халєбський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / упоряд. М.О. Рябий; післям. В.О. Яворівського. Київ: Ярославів Вал, 2009. 293 с.

Додаткова література

14. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року / відп. ред. о. Ю. Мицик. Київ 2005. 368 с.
15. Газін В.В. Між Москвою та Варшавою. «Українське питання» у 1654–1667 рр. / наук. ред. проф. В.С. Степанков. Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня «Рута», 2019. 372 с.
16. Горєлов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційний крах Переяславського проекту (Україна і Московія: історія співіснування і ворожнечі). Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. 256 с.
17. Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ: Критика, 2007. 464 с.
18. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. Київ: Інститут історії України, 2001. 533 с.
19. Горобець В. Зірки та терени козацької революції. Історія звитяг і поразок. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 480 с.

20. Гуржій О., Чухліб Т. Козацька Україна. Боротьба за державу (XVI-XVII ст.). Київ: АРІЙ, 2020. 368 с.
21. Доба Богдана Хмельницького: До 400-річчя від дня народження великого гетьмана: збірник наукових праць. Київ: Інститут історії України, 1995. 285 с.
22. Коваленко С. Іван Богун – український Дон-Кіхот. Київ: Видавництво «Стікс», 2011. 448 с.
23. Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). Київ: Смолоскип, 2003. 890 с.
24. Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини. 1648-1659 рр. Київ, 2013. 400 с.
25. Свєшніков І.К. Битва під Берестечком. Львів: Слово, 1992. 304 с.
26. Смолій В.А., Котляр М.Ф., Степанков В.С. Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення: у 5-и т. Т. 1: Спецслужби України у IX – середині XVII ст. / ред. кол.: Грицак В.С. (співголова), Смолій В.А. (співголова). Київ: Прометей, 2017. 246 с.
27. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Полководець, дипломат, державотворець / наук. ред. Ю.І. Шаповал. Київ: Парлам. вид-во, 2020. 752 с.
28. Смолій В., Степанков В. Ідея протекторства в геополітичній доктрині Богдана Хмельницького та переяславський проект 1654 року: Тематичні нариси. Київ: Інститут історії України, 2023. 144 с.
29. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676). Київ, 2009. 447 с.
30. Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648-1657). *УІЖ*. 1995. № 4. С. 14-33.
31. Степанков В. Селянська війна 1648 – першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVII ст.)*. Київ, 2005. Вип. 5. С. 263-314.
32. Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654-1658) / науч. ред. о. Юрий Мыцык. Киев: ООО «Издательство «КЛИО», 2017. 320 с.
33. Федорук Я.О. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. Київ: Києво-Могилянська академія, 2011. 623 с.
34. Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. Київ, Нью-Йорк: Ін-т історії України НАН України, 2003. 518 с.
35. Чухліб Т. Козацька Україна і султанська Туреччина: від війни до миру. Київ: Арій, 2024. 384 с.
36. Чухліб Т. Козацька Україна на міжнародній арені. Київ: Арій, 2023. 352 с.
37. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький–Дорошенко–Мазепа. Київ: Києво-Могилянська академія, 2011. 327 с.
38. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. Київ: Основи, 1998. 447 с.

Методичні поради

Перше питання вимагає з'ясування дипломатичних маневрів Б. Хмельницького задля збереження створеної Української держави. Необхідно вияснити московський, кримський, турецький, молдавський і трансільванський вектори зовнішньої політики уряду, що отримала назву «полівасалітетної» (Т. Чухліб) спрямованості. Однак, на що зверніть увагу, гетьман не поспішав приймати протекцію навіть у формі опіки. Поміркуйте над думкою, що він взагалі не мав наміру перетворюватися у васала, а намагався домогтися незалежності, граючи на суперечностях між державами. Чи було помилкою відмова Б. Хмельницького від прийняття протекції султана в лютому-березні 1651 р.? Свою думку обґрунтуйте.

Друге питання необхідно розпочати із в'ясування причин пасивності дій гетьмана (травень – середина червня), що дозволило полякам прибути до Берестечка. Важливо розкрити зміст позиції хана до відновлення польсько-українських воєнних дій. Розкрийте перебіг боїв 28-30 червня. В чому вбачаєте причини залишення ханом поля боя 30 червня? Простежте хід облоги українського війська 7-10 липня. Виясніть помилку І. Богуна вранці 10 липня та її наслідки для завершення битви.

Для висвітлення третього питання важливо розкрити план гетьмана на наступу на польське військо, розташоване поблизу м. Батога. З'ясуйте також наміри польського командування. В чому полягала хитрість гетьмана? В чому помилився М. Калиновський? Свою думку аргументуйте та розробіть власну схему Батозької битви. Чому маємо підстави стверджувати, що здобута перемога ознаменувала де факто виборення Україною незалежності? Доведіть її вирішальну роль у перемозі селянської війни на її теренах.

З'ясування четвертого питання вимагає з'ясування геополітичного становища Війська Запорозького станом на осінь 1653 р. (українсько-молдавські, українсько-московські, українсько-кримські відносини). Слід вияснити підготовку та перебіг Жванецької облоги польського війська. Необхідно відповісти на проблемне запитання: Чому Б. Хмельницький не ініціював генеральної битви? Варто пояснити мотиви дій польського короля та кримського хана, які вступили в змову за спиною гетьмана. Особливу увагу слід звернути на зміст Жванецької (Кам'янецької)

угоди, та чому її не можна вважати поверненням до умов Зборівського договору, як це часто стереотипно стверджується в історіографії.

Розкриття п'ятого питання передбачає насамперед чіткого висвітлення мотивації та аргументації Б. Хмельницького щодо зближення з Москвою. Слід простежити події трьох етапів розвитку цього процесу: Земський Собор жовтня 1653 р.; Переяславська Рада січня 1654 р.; українсько-московські переговори березня 1654 р. Необхідно докладно проаналізувати зміст Березневих статей та їх інтерпретації в історіографії. Висловіть власну думку щодо того, який термін є найвдалішим для позначення українсько-московського союзу (військова коаліція, федерація, конфедерація, протекторат, васалітет, підданство тощо).

Відповідь на шосте питання вимагає ґрунтовного вивчення джерел і літератури, насамперед для з'ясування стратегічного плану походу на відміну від осені 1648 р. Висвітліть його сутність, розкрийте перебіг кампанії, а також причини суперечностей з московським командуванням. Прокоментуйте наступну заяву Б. Хмельницького, зроблену у листі до львів'ян від 20 жовтня 1655 р.: «... ми вже поділилися з цими трьома народами: його милість шведський король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження, а що нам Господь Бог поміг визволити Україну свою руську, при цьому я стою». Визначте чинники, які перешкодили гетьману включити до складу держави Західний регіон й змусили залишити його та повернутися до козацької України.

Розкриття сьомого питання передбачає з'ясування геополітичного становища Війська Запорозького станом на осінь 1656 р. Необхідно акцентувати увагу на московсько-польських переговорах у Вільно без участі української сторони, порівняти з минулими схожими ситуаціями у відносинах гетьмана з Кримом. Слід простежити дипломатичні зусилля Б. Хмельницького щодо поглиблення військової співпраці зі Швецією та Трансільванією, свідченням чого став Західний похід українського війська на чолі з наказним гетьманом А. Ждановичем та І. Богуном наприкінці 1656 – в першій половині 1657 рр. Проаналізуйте причини військового неуспіху цього походу зокрема та невдачі спроби поширити гетьманську владу західноукраїнські терени.

Тема 5

ВІД ІДЕЇ КНЯЗІВСТВА РУСЬКОГО ДО КОНЦЕПЦІЇ ПОДОЛАННЯ ПОЛІЦЕНТРИЗМУ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ (1659 – 1676 рр.)

1. Причини усунення від влади І. Виговського та перехід булави до Юрія Хмельницького.
2. Чорна рада 1663 р. та її наслідки для України.
3. Пошук правобережною старшиною, очолюваною П. Дорошенком протекції султана як опіки для збереження Української держави.
4. Особливості політичної свідомості лівобережної старшини (друга половина 60-х – перша половина 70-х рр. XVII ст.).

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Архів компанійського полковника Іллі Новицького (остання третина XVII ст.). Збірник документів. Т. 1 / упор.: Ю.А. Мицик, І.Ю. Тарасенко. Київ, 2022. 306 с.; Т. 2. Київ, 2023. 448 с.
2. Батурин: гетьманська столиця ранньомодерної доби: збірник документів і матеріалів / ред. кол.: О.Б. Коваленко (голова редкол.), А.В. Морозова (відп. секретар редкол.). Чернівці: SCRIPTORIUM, 2020. 272 с.
3. Із листування духівництва 1660-х рр. (вступ. ст. Ю.А. Мицика). УІЖ. 2017. № 3. С. 148-156.
4. Листування Івана Сірка / упор.: Ю.А. Мицик. Київ, 2024. 136 с.
5. Переписка гетманов Левобережной Украины с Москвой и Санкт-Петербургом 1654–1764 гг. Т. 1: Гетманство Богдана Хмельницкого 1654–1657 гг. Москва: Древлехранилище, 2017. 460 с.
6. Сіверщина гетьманських часів. Т. 1: XVII ст. Збірник архівних документів / гол. упоряд. о. Юрій Мицик; упоряд. І. Тарасенко. Київ: ПП «ПФ «Фолиант», 2019. 458 с.

7. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. / голова редкол., наук. ред. Т. Гунчак. Київ: Дніпро, 2001. Т. 3, кн. 1: Третя чверть XVII ст. 501 с.
8. Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2016. 606 с.
9. Україна: антологія пам'яток державотворення X-XX ст. У десяти томах. Київ, 2008. Т. III: Битва за козацьку державу (XVI-XVII ст.). 496 с.
10. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / упоряд.: І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко; ред. кол.: П. Сохань (голова). Київ; Львів, 2004. 1118 с.

Додаткова література

11. Бульвінський А. Г. Українсько-Російські взаємини 1657-1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи. Київ: Парламентське видавництво, 2008. 744 с.
12. Газін В.В. Між Москвою та Варшавою. «Українське питання» у 1654–1667 рр. / наук. ред. проф. В.С. Степанков. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2019. 372 с.
13. Газін В.В. Гетьман Павло Тетеря: Соціально-політичний портрет. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. 196 с.
14. Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка (16 жовтня 2015 р., м. Київ) / упорядник Є.М. Луняк. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. 362 с.
15. Горобець В. Гетьман Руїни. Іван Брюховецький та Москва. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2017. 247 с.
16. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. Київ: Інститут історії України, 2001. 533 с.
17. Гуржій О., Чухліб Т. Козацька Україна. Боротьба за державу (XVI-XVII ст.). Київ: АРІЙ, 2020. 368 с.
18. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політ. діяльності / ред. В. Омельченко. Нью-Йорк: УВАН у США, 1985. 712 с.
19. Пасічник М.С. Україна в період Руїни: 60-80-ті роки XVII століття. Львів, 2010. 712 с.
20. Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659–поч. 1663 рр.). Кам'янець-Подільський: Каліграф, 2001. 236 с.
21. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: особистість в реаліях епохи. Київ: Парламентське видавництво, 2021. 792 с.
22. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676). Київ, 2009. 447 с.
23. Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. Київ, Нью-Йорк: Ін-т історії України НАН України, 2003. 518 с.

24. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький–Дорошенко–Мазепа. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 327 с.
25. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради–2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). Київ, 2003. 644 с.

Методичні поради

Перше питання вимагає з'ясування насамперед причин політичної кризи серпня-вересня 1659 р. Серед них зверніть увагу на основну: спробу угруповання І. Виговського шляхом укладення Гадяцької унії здійснити український Термідор, ліквідувавши соціально-політичні завоювання Революції, реставрувати дореволюційну (польську) модель політичної системи й соціально-економічних відносин. З інших – зверніть увагу на неспроможність І. Виговського домогтися втілення у життя ідеї про включення до Великого князівства Руського західноукраїнського регіону, скасування унії, а також отримання членами українського посольства у Варшаві нобілітації та маєтків. На основі аналізу літератури дайте відповідь на питання: чому власне лівобережна старшина і козаки виступили проти умов унії і політики І. Виговського. Важливо вияснити також, чому більшість правобережної старшини виступили за передачу булави Ю. Хмельницькому.

Друге питання слід розпочати з в'яснення причин відмови лівобережної еліти й козацтва визнати владу Ю. Хмельницького після укладення ним Чуднівського договору 1660 р. Висвітліть перебіг громадянської війни й провал намірів гетьмана відновити свою владу. Зверніть увагу на наміри лівобережних старшин за підтримки Москви утворити власну Гетьманщину. Розкрийте загострення відносин між покозаченим поспільством і козацькими низами з одного боку, та козацькою старшиною з другого. З'ясуйте перебіг Чорної Ради і вплив на нього присутнього російського підрозділу Д. Велико-Гагіна. Виясніть причини перемоги І. Брюховецького та його розправи з найвпливовішими представниками лівобережної еліти.

Розглядаючи третє питання, важливо спробувати подивитися на гетьманат П. Дорошенка не під кутом зору панівної в історіографії концепції «Руїни», що спотворює сутність революційних подій 60-70-х рр. XVII ст., а як боротьбу за збереження Української держави. Саме угруповання цього гетьмана продемонструвало значно вищий рівень націо-

нальної свідомості, ніж це мало місце у 50-х – першій половині 60-х рр. XVII ст. Важливо підкреслити, що усвідомлюючи неможливість власними силами зберегти цілісність і самостійність України, у переговорах з монархами Речі Посполитої, Московії і Порту домагався прийняття протекції на умовах не підданства, а опіки. На це погодився лише султан, внаслідок чого у березні 1669 р. приймається його протекція. Проте недооцінка султаном потенційних сил Речі Посполитої, підступи політики Криму й безупинне прагнення до влади І. Самойловича (котрий опирався на Москву), зірвали плани П. Дорошенка, перетворили у руїну Правобережжя й призвели до відречення його від влади.

Четверте питання вимагає всебічного аналізу еволюції політичної свідомості лівобережної старшини й козацтва з кінця 50-х до середини 70-х рр. XVII ст. На цій основі слід показати згасання у їх середовищі ідеї створення незалежної і соборної України. Під впливом духовенства і проросійських настроїв, що зміцнювалися серед населення, а також загравання з Москвою, зірвалися плани П. Дорошенка й патріотично налаштованих лівобережних старшин зберегти єдність об'єднаної 1668 р. України. За гетьманату І. Самойловича більшість еліти сповна задовольнялися політичною автономією Лівобережної Гетьманщини у складі Московії. А його прагнення ліквідувати за допомогою росіян Правобережну Гетьманщину обернулася жахливою катастрофою для населення останньої. Визначить прикметні риси політичної свідомості лівобережної еліти.

Тема 6

ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ПИЛИПА ОРЛИКА ТА ЙОГО БОРотьБА ЗА САМОСТІЙНІСТЬ УКРАЇНИ

1. «Маніфест до європейських урядів» П. Орлика та його «Вид прав України».

2. Спроби відновлення Правобережної гетьманщини у 1711, 1713 рр.

3. Дипломатичні зусилля Пилипа Орлика на підтримку розв'язання «української проблеми».

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. Київ, 1997. 140 с.
2. Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибр. твори. Київ: МАУП, 2006. 736 с.
3. Пакти і Конституції України козацької держави (до 300-річчя укладення) / упорядники М.С. Трофимук, Т.В. Чухліб. Львів: Світ, 2011. 440 с.
4. Сіверщина гетьманських часів. Збірник архівних документів / гол. упоряд. о. Юрій Мицик; упоряд. І. Тарасенко. Київ: Логос, 2020. Т. 2: Перша чверть XVIII ст. 602 с.
5. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. / голова редкол., наук. ред. Т. Гунчак. Київ: Дніпро, 2001. Т. 3, кн. 2: Остання чверть XVII – початок XVIII ст. 576 с.; Т. 4, кн. 1: Перша третина XVIII ст. 520 с.
6. Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2016. 606 с.
7. Україна: антологія пам'яток державотворення X-XX ст. У десяти томах. Київ, 2008. Т. IV: Спроби реанімації Козацької держави (XVIII ст.). 528 с.

Додаткова література

8. Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція. УІЖ. 1991. № 8. С. 97-111; № 9. С. 71-79; № 11. С. 59-69.

9. Кононенко В. Політико-правові витоки «Договорів та постанов» 1710 р. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2013. Вип. 13. С. 297-322.
10. Кресін О.В. «Пакти й Конституції законів і вольностей Запорозького Війська...». *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 192-203.
11. Кресін О.В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. Київ, 2001. 468 с.
12. Кресіна І., Кресін О. Гетьман Пилип Орлик та його Конституція. Київ, 1993. 79 с.
13. Матях В.М. Гетьман в еміграції Пилип Орлик: історико-історіографічний портрет політика. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 116-131.
14. Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII ст. Київ, 1997. 230 с.
15. Пилип Орлик і справа мазепинців: інтелектуальні, політичні та військові контексти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції до 350-ліття народження Пилипа Орлика, Київ, 15-16 грудня 2022 р. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2024. 236 с.
16. Пилип Орлик: життя, політика, тексти. *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської Конституції 1710 р.* Київ, 2011.
17. Рендюк Т.Г. Пилип Орлик: молдавський та румунський шляхи. Чернівці: Букрек, 2013. 238 с.
18. Слісаренко О.М. Військово-стратегічні аспекти утворення українсько-шведського союзу 1708 – 1714 рр. Дніпро, 2018. 360 с.
19. Струкевич О. Конституція П. Орлика на тлі політичної культури еліти України-Гетьманщини. *Українознавство*. 2002. № 4. С. 230-235.
20. Тараненко М.Г. Причини створення, головні державотворчі, ідеологічні і правові засади та історичне значення Конституції Пилипа Орлика. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія*: зб. наук. праць. 2010. № 2. С. 151-166.
21. 310 років тому схвалили Конституцію Пилипа Орлика. *Новини Полтавщини*. URL: <https://poltava.to/project/6102/>
22. Фігурний Ю.С. Український гетьман Пилип Орлик. Київ: НДІУ, 2008. 124 с.
23. Чухліб Т.В. Булава проти скіпетра. Україна у Великій Північній війні 1700 – 1721 років / відп. ред. О. Гуржій. Київ: Арії, 2019. 352 с.
24. Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. Київ, Нью-Йорк: Ін-т історії України НАН України, 2003. 518 с.
25. Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 року. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 103 с.
26. Чухліб Т. Козацька Україна і султанська Туреччина: від війни до миру. Київ: Арії, 2024. 384 с.
27. Чухліб Тарас. Пилип Орлик. Київ, 2008. 64 с.
28. Шевчук В. Гетьман-вигнанець. *Хроніка 2000. Наш край*. Київ. 1993. № 3-4. С. 61-72.

Методичні поради

Перше питання присвячене висвітленню видатних пам'яток української суспільно-політичної та демократично-правової думки ранньомо-

дерної епохи – «Маніфесту до європейських урядів» та «Виводу прав України», які підготував 1712 р. гетьман у вигнанні П. Орлик. Важливо відзначити, що у них обґрунтував право України на незалежність, доводив, що реалізація української державної ідеї сприятиме збереженню миру в Європі. Одним з перших політиків застерігав європейські уряди, що Росія може прагнути «до повалення європейської свободи», підкреслював небезпеку від неї «для свободи Європи». Важливо усвідомити, що ці документи мають не тільки загальноєвропейський, але й світовий контекст, адже вперше і задовго до французьких просвітників у них порушуються проблеми природного права, національного суверенітету, прав пригноблених народів на свободу. Порівняйте їх тексти з конституційними документами у США та революційній Франції. Дайте власну оцінку документам, створених П. Орликом.

Друге питання передбачає аналіз спроби П. Орлика та його соратників щодо відновлення української державності на Правобережжі. Простежте його дипломатичні зусилля, спрямовані на одержання військової допомоги з боку спочатку Криму, а потім Порти. Охарактеризуйте хід кампанії 1711 р. й визначіть причини її провалу. Виясніть ставлення до розв'язання «української проблеми» урядів Речі Посполитої, Швеції, Криму, Франції і Порти. Висвітліть хід другої кампанії П. Орлика у Правобережжі у 1713 р., а також причини її невдачі. З'ясуйте ставлення місцевого населення до спроб гетьмана поновити Правобережну Гетьманщину. Розкрийте зловісну роль політики Росії.

У третьому питанні слід зупинитися на висвітленні активної дипломатичної діяльності П. Орлика у 20-30-х рр. XVIII ст. при дворах провідних європейських країн з метою створення антиросійської коаліції. Варто виокремити головні аргументи гетьмана, якими він намагався схилити європейських монархів до підтримки ідеї витворення Гетьманщини у Правобережній Україні. Проаналізуйте характер його відносин із запорозьким козацтвом, яке перебувало під протекцією Криму. Чому більшість із них відмовилася на початку 30-х рр. XVIII ст. від підтримки державної ідеї? Свою думку обґрунтуйте.

Тема 7

ВІДОБРАЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ В УСНІЙ НАРОДНІЙ ТВОРЧОСТІ, ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ, ЛІТОПИСАХ Й ІСТОРИЧНИХ ТВОРАХ (СЕРЕДИНА XVII – XVIII ст.)

1. Ідейна спрямованість усної народної творчості про Богдана Великого.
2. Державна ідея у творах авторів останньої третини XVII – першої половини XVIII ст.
3. Визвольні змагання українців в оцінці історико-політичних творів другої половини XVIII ст.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

Джерела

1. Антологія української поезії. Том перший. Українська дожовтнева поезія. Твори поетів XI – XVIII ст. Київ: Дніпро, 1984. 454 с.
2. Величко Самійло. «Літопис» / ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.). Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2020. 1016 с.
3. Гадяцьке продовження «Літопису Грабянки» з 1758 р. (вступ. ст. й публ. Д. Вирського). УІЖ. 2019. № 2. С. 189-202.
4. Григор'єва Т. Творення «пам'яті» про Хотин-1621 у київських церковних текстах і козацьких літописах XVII – початку XVIII ст. УІЖ. 2022. № 1. С. 154-169.
5. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. Київ: Дніпро, 2006. 976 с.
6. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / переклад з польської мови Івана Сверчина; коментарі Мирона Копраля. Львів: Центр Європи, 2002. 602 с.
7. Мицик Ю.А. «Пам'ять (1671 р.)» – український полемічний твір. Український археографічний щорічник. Вип. 5–6. Т. 8–9. Київ, 2001. С. 306-313.
8. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / підготовка тексту до друку, передмова, коментарі Ю.А. Мицика, В.М. Кравченка. Київ, 1992. 336 с.
9. Україна: антологія пам'яток державотворення X-XX ст. У десяти томах. Київ, 2008. Т. II.: Ренесанс ідеї української державності (XIV-XVI ст.) 616 с.; Т. III: Битва за козацьку державу (XVI-XVII ст. 496 с.; Т. IV: Спроби реанімації Козацької держави (XVIII ст.). 528 с.

10. Українська поезія XVI ст. / ред. І.Ф. Драч, В.Р. Коломієць, Л.В. Костенко, Р.М. Лубківський, Л.М. Новиченко [та ін.]; упоряд., вступ. ст., прим. В. В. Яременка. Київ: Радянський письменник, 1987. 283 с.
11. Українська поезія XVII ст.: перша половина / ред. І.Ф. Драч, В.Р. Коломієць, Л.В. Костенко, Р.М. Лубківський [та ін.]; упоряд., вступ. ст., прим. В.В. Яременка. Київ: Радянський письменник, 1988. 352 с.
12. Українські народні пісні. Вип 2. Київ: [б.в.], 1961, 395 с.

Додаткова література

13. Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 304 с.
14. Возняк М. С. Історія української літератури: у 2 кн. 2-ге вид., випр. Львів: Світ, 1994. Кн. 2. 555 с.
15. Голиш Г. Образ Богдана Хмельницького в українському фольклорі. URL: <https://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/download>
16. Гомін Л. Визвольна війна українського народу у народній творчості. Київ: Радянська школа, 1960.
17. Дзира І.Я. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти, Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ: [б.в.], 2006. 567 с.
18. Думи та пісні про Богдана Хмельницького. Київ: Музична Україна, 1970. 132 с.
19. Історія української культури: У п'яти томах. Т. 3. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть / Б.Є. Патон (голов. ред.), В.А. Смолій (ред.) Київ: Наук. думка, 2003. 1246 с.
20. Корнєв А.Ю. Образ Богдана Хмельницького в думках та історичних піснях. *Переяславская рада: её историческое значение и перспективы развития восточно-славянской цивилизации*. Харків, 2013.
21. Корнєв А.Ю. Смерть героїв: фольклор та історія (доба Богдана Хмельницького). *Вісник ХДАДМ*. 2009. № 5. С. 104-109.
22. Мерімерін Є. Події та персоналії Хмельниччини в масовій поетичній творчості. *Україна в Центральній-Східній Європі*. Вип. 18. Київ, 2018. С. 155-182.
23. Мицик Ю.А. Перший український історико-політичний трактат. *УІЖ*. 1991. № 5. С. 129-132.
24. Українська література XVII ст.: Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Беле-тристика. Київ: Наукова думка, 1987. 608 с.
25. Шевчук В.О. Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. Київ: Либідь, 2006. 461 с.

Методичні поради

Перше питання передбачає аналіз усної народної творчості, в якій віддзеркалені оцінки та інтерпретації образу Б. Хмельницького та його

діяльності. Зокрема, знайшло відображення соціальне походження гетьмана (перекази «Знайда», «Звідки пішло прізвище й ім'я Б. Хмельницького?», «Чому в Хмельницького двоє імен було?», «Про Б. Хмельницького»); відмінність його поглядів від поглядів керівника реєстрових козаків («Хмельницький і Барабаш»); сприйняття народом перемог («Чи не той то хміль», «Перемога Корсунська», «Засвітали козаченьки», «Та немає лучче, та немає краще, як в нас на Вкраїні», «Як Хмельницький став лірником?»); трагедії під Берестечком («Повстання проти польських панів»). Зверніть увагу на висвітлення головних ідей, пов'язаних з гетьманом як очільником національно-визвольної боротьби: рішучий борець за визволення народу з-під польського поневолення; мужній і мудрий керівник; визволитель («новий Мойсей») руського народу («України»), котрий отримав свободу. Підкресліть часте вживання в усній народній творчості поняття «Україна», її порівняння з калиною. Порівняйте твори «Ой Богдане, батьку Хмелю», «Ой послав Бог Богдана» (схвалення промосковської політики гетьмана) та пісні «А вже років двісті» (критика російського поневолення). Чи не складається у Вас враження, що частина творів була творена спеціально у радянську добу для восхвалювання союзу з Росією? Висловіть власну думку про причину використання в епосі порівнянь образу Б. Хмельницького з «хмелем».

Розгляд другого питання передбачає визначення ідейної спрямованості літописних і художніх творів. Окресліть сюжетні лінії та ідеологеми у церковних «Густинському літописі» й «Хроніці з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича, світських «Хроніці Боболінського» та «Короткому описі Малоросії», україноцентричних «Ніжинському літописі» та «Літописі Дворецького», промосковському «Синописе или кратком собрание от различных Летописцев», старшинських «Літописі Самовидця», С. Величка й «Літописі Граб'янки», п'єсі «Володимир», історичній драмі «Милість Божа». Розкрийте ідейну спрямованість творів XVII ст. – панегіриків гетьманам Б. Хмельницькому, І. Самойловичу, І. Мазепі. Постарайтеся збагнути методологічний вплив «риторики» Ф. Прокоповича на козацьке історіописання.

У третьому питанні необхідно проаналізувати трактати українських авторів другої половини XVIII ст. Провідне місце тут належить «Розмові Великоросії з Малоросією» С. Дівовича (заперечення концепції Малоросії як частини єдиної і однорідної Російської імперії). Слід підкресли-

ти, що С. Дівович відстоював думку про конфедеративний характер українсько-російського союзу 1654 р., рівність «Малої Росії» з «Великою» як держав під скіпетром одного і того ж царя. Також варто зупинитися на: «Житіях святих» Дмитрія Ростовського (Туптала) (в розділі «О козарех» доводить хозарське походження українців); «Записках о Малороссии» Я. Маркевича; «Собрании историческом» С. Лукомського; анонімній «Повести о том что случилось на Руси, когда ею Литва завладела». Окреме місце посідає праця П. Симоновського «История о малороссийском народе», в якій простежується еволюція авторських оцінок та візій щодо ролі козацтва в українській історії.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Автономія – право національно-територіального утворення самостійно здійснювати внутрішнє управління. Може базуватися на культурній чи етнічній відмінності і часто призводить до наступної незалежності.

Аксіомеритократичний критерій – запропонований В.В. Степанковим підхід у визначенні політичної еліти, згідно якого нею слід вважати правлячу верхівку, яка ефективно (якісно) виконує свої владно-політичні функції, має заслуги перед суспільством і перед державою, тобто реалізує політичні цінності.

Великий Кордон (фронтір) – приблизна географічна лінія розмежування між європейською та азійською цивілізаціями. Проходив через степову зону України й тягнувся до Каспійського моря. Як слабко контрольована, легкопроникна зона на цивілізаційному перехресті між Заходом і Сходом мав біологічний, гідрографічний, соціально-економічний, етноконфесійний, етнокультурний виміри. Українському світові, який уособлював західну цивілізацію, опонували азійські степові спільноти, відбувалося протистояння між християнством та ісламом. Це була межа також між лісом і степом, осілим і кочовим/напівкочовим населенням.

Гайдамаки – самоназва народних повстанців проти польської влади на Правобережній Україні у XVIII ст.

Гетьманського уряду, правління – владна структура, якій після смерті гетьмана Данила Апостола російська імператриця Анна Іоанівна доручила правління Лівобережною Гетьманщиною. Фактично являв собою видозмінену Малоросійську колегію. Функціонувала у 1734-1750 рр.

Демократія партисипативна – свідомо, активна політична участь громадян у виробленні й реалізації важливих політичних рішень (учасницька демократія).

Дума історична – жанр суто українського речитативного народно-го та героїчного епосу, в якому відображені події з життя козаків і пос-политих XVI – XVIII ст. Виконували мандрівні співці-музики: кобзарі, бандуристи, лірники у Правобережній і Лівобережній Україні.

Колегія Малоросійська – центральний адміністративний орган Ро-сійської імперії для управління Гетьманщиною. Функціонували Перша (1722-1727 рр.) та Друга (1764-1786 рр.) Малоросійські колегії.

Коліївщина – національно-визвольне повстання українців 1768 р., очолюване М. Залізнякам та І. Гонтою, що передбачало відновлення державних інституцій Гетьманщини.

Комісія Законодавча – діяла у 1767-1768 рр. згідно з планом ро-сійської імператриці Катерини II реформування Російської імперії на засадах положень західноєвропейських просвітницьких концепцій з ме-тою збереження самодержавства. Складалася з виборних депутатів від усіх станів імперії (за винятком залежних селян) і мала провести коди-фікацію законодавства країни. Від України було 70 осіб, частина яких домагалася гарантій політичної автономії для Гетьманщини й окреміш-ності українського права.

Легітимізм ягеллонський – концепція польської еліти, що перед-бачала збереження цілісності Речі Посполитої в цілому і Корони Поль-ської зокрема.

Малоросійство – ідеологія національної меншовартості, що ви-никла під впливом Росії і православного духовенства Московського патріархату на теренах Гетьманщини в останній третині XVII – першій половині XVIII ст. Базувалася на уявленні про те, що малороси (україн-ці) – це молодша гілка Руського (російського) народу. Її характерною рисою є національне самовідречення на користь російської імперської ідеї.

Олігархія – система влади, згідно якої вона зосереджується в ру-ках невеликої групи (груп) осіб, пов'язаних між собою родинними, зем-ляцькими, патронажно-клієнтельними зв'язками при незначному впливі відкритих організованих інтересів й принципів політичного плюралізму.

Полівасалітет – концепція Т. Чухліба багатовекторної підлеглості, властиве зовнішньополітичній діяльності українських гетьманів від Б. Хмельницького до І. Мазепи.

Права і вольності Війська Запорозького – соціально-політичні й економічні привілеї козацького (рицарського) стану, що склалися на основі звичаєвого права й знаходили правове підтвердження у державних актах польського і російського монархів.

Права і вольності Руського народу – концепт, сформульований українськими інтелектуалами у 20-30-х рр. XVII ст., що передбачав урівняння руського народу з польським і литовським у Речі Посполитій.

Регімент – термін, яким позначалася повнота влади гетьманів і полковників у Війську Запорозькому.

Рішительні пункти – нормативний акт російської влади про управління Лівобережною Гетьманщиною, виданий у формі указу 22 серпня 1728 р у відповідь на прохання гетьмана Данила Апостола про унормування українсько-російських відносин за допомогою договору. Видані у вигляді указу Петра II у відповідь на подану гетьманом петицію про повернення Гетьманщині прав, затверджених царем у Березневих статтях 1654 р.

Суверенітет державний – верховенство держави на своїй території і незалежність у міжнародних відносинах.

Універсал – документ, який Речі Посполитій та Україні XVI-XVIII ст. відігравав роль публічно-правового акту, маніфесту. В Україні їх видавали, писали і проголошували гетьмани, полковники, кошові отамани й генеральні старшини.

Чолобитні Коломацькі (або Коломацькі петиції) – два звернення козацької старшини до російського імператора Петра I, складені влітку 1723 у військовому таборі над р. Коломак. Вона домогалася відновлення політичної автономії України, ліквідації Малоросійської колегії й дозволу обрати нового гетьмана. У відповідь на чолобитні було заарештовано й ув'язнено в Петропавловській фортеці наказного гетьмана П. Полуботка та велику групу старшин, де перебували до смерті царя у 1725 р. Полуботок помер у в'язниці 29 грудня 1724 р.

Чорна Рада – це загальна військова рада Війська Запорозького, зібрана з ініціативи рядового козацтва для розв'язання важливих політичних питань.

ТЕМАТИКА ІНДИВІДУАЛЬНИХ ЗАВДАНЬ

Проблемні нариси

1. Колонізація Півдня України й «оселянення» козацтва (кінець XVI – перша чверть XVII ст.).
2. Роль фронтиру у формуванні ментальності козацтва.
3. Проект реформування Війська запорозького С. Наливайка та його оцінка в історіографії.
4. Проект реформування козацтва Й. Верещинського.
5. Розвиток національної свідомості українців у першій половині XVII ст.
6. Боротьба козацтва за «права і вольності» Війська Запорозького й «Руського народу» у 20 – 30-х рр. XVII ст.
7. Розвиток політичної свідомості козацтва кінця XVI – 30-х рр. XVII ст.
8. Причини української революції XVII ст.
9. Розгортання української революції влітку 1648 р.
10. Програма автономії козацької України 1648 р.
11. Розвиток Б. Хмельницьким української державної ідеї у першій половині 1649 р.
12. Зборівський договір 1649 р. та проблеми його реалізації.
13. Українсько-російський договір 1654 р. та його значення.
14. Гадяцький договір 1658 р. та проблеми його ратифікації.
15. Переяславський договір 1659 р. та його політичні наслідки.
16. Чуднівський договір 1660 р. та його основні положення.
17. Чорна рада 1663 р. та її політичні наслідки.
18. «Московські статті» 1665 р. та їх наслідки.
19. Андрусівський договір 1667 р. та його наслідки для України.

20. Антиросійське повстання 1668 р. у Лівобережній Україні.
21. Західний похід 1667 р. П. Дорошенко та причини його провалу.
22. Політичні погляди П. Дорошенка.
23. Об'єднання козацької України П. Дорошенком у 1668 р.
24. Протурецька орієнтація П. Дорошенка та причини її краху.
25. Виступ Петра Іваненка та його політична програма.
26. Відносини І. Мазепи з С. Палієм у кінці XVII – початку XVIII ст.
27. Наступ Росії на політичну автономію Гетьманщини у кінці XVII – початку XVIII ст.
28. Полтавська трагедія козацької України.
29. «Конституція» П. Орлика.
30. Колонізація Правобережжя й відродження козацького устрою у 80-90-х рр. XVII ст.
31. Повстання 1702-1704 рр. у Правобережній Україні.
32. Діяльність С. Палія.
33. Наступ Петра I на Гетьманщину та його наслідки.
34. Політичні погляди І. Скоропадського.
35. Посилення процесу інкорпорації Гетьманщини у 30-50-ті рр. XVIII ст.
36. Внутрішня політика К. Розумовського.
37. Ліквідація Гетьманщини й козацького самоврядування (середина 60-х – перша половина 90-х рр. XVIII ст.).
38. Погляди еліти на політичну систему Гетьманщини (середина XVII – XVIII ст.).
39. Ставлення еліти до монархічної форми правління у Гетьманщині.
40. Еволюція поглядів еліти на інститут гетьманської влади.
41. Історичні пісні й думи про визвольну боротьбу українців гетьманату Б. Хмельницького.
42. Визвольна боротьба українців середини й другої половини XVII ст. у висвітленні Самовидця.
43. Літопис С. Величка про революційні події в Україні 1648-1676 рр.
44. Формування протодержавних інституцій у козацькій Україні у першій половині XVII ст.
45. Формування концепції «руського народу» як третього народу Речі Посполитої.
46. Перетворення козацької старшини у носія ідеї політичного сепаратизму (перша половина XVII ст.).

47. Погляди козацтва першої половини XVII ст. на соціально-політичний устрій козацької України.
48. Радикалізм політичних вимог повсталих мас України 1648 р.
49. Формування української політичної системи у 1648-1657 рр. та її особливості.
50. Еволюція форми урядування у козацькій Україні у 1648-1657 рр.
51. Особливості української державної ідеї у середині XVII ст.
52. Державний переворот І. Виговського та його політичні наслідки.
53. Формування ідеї князівства Руського та причини невдачі її реалізації (1658-1660 рр.).
54. Політична програма запорожців 1658- першої половини 1663 р.
55. Громадянська війна у Гетьманщині 1658-1663 р. та її наслідки.
56. Політична боротьба у Правобережній Гетьманщині 1669-1670 рр.
57. Боротьба І. Самойловича і П. Дорошенка за владу та її наслідки (1674-1676 рр.).
58. І. Самойлович і проблема підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату.
59. Політичні погляди І. Мазепи.
60. Політичні орієнтації еліти у кінці XVII – початку XVIII ст.
61. Політичні погляди П. Орлика.
62. Політичні погляди Ю. Хмельницького.
63. Політична свідомість правобережної старшини кінця XVII – початку XVIII ст.
64. Феномен «малоросійства» в українській історії 10-60-х рр. XVIII ст.
65. Згасання державної ідеї серед старшини Гетьманщини у 30-50-х рр. XVIII ст.
66. Відродження ідей автономізму серед старшини у 60-х рр. XVIII ст.
67. Зросійщення й асиміляція старшини у другій половині XVIII ст.
68. Погляд еліти на соборність козацької України та її територіальні межі під час революції 1648-1676 рр.
69. Ідея незалежності козацької України у свідомості еліти середини XVII – XVIII ст.
70. Погляди старшини на республіканську форму правління упродовж середини XVII – XVIII ст.
71. Відображення державної ідеї в усній народній творчості середини у другої половини XVIII ст.

Історіографічні й джерелознавчі огляди

1. Народницька історіографія української державної ідеї в роки Національної революції.
2. Державницька історіографія української державної ідеї в роки Національної революції.
3. Радянська історіографія української державної ідеї в роки Національної революції.
4. Сучасна українська історіографія української державної ідеї в роки Національної революції.
5. Польська історіографія ХХ ст. української державної ідеї в роки Національної революції.
6. Сучасна російська історіографія української державної ідеї в роки Національної революції.
7. Історіографія Зборівського договору 1649 р.
8. Історіографія українсько-російського договору 1654 р.
9. Історіографія Гадяцького договору 1658 р.
10. Історіографія політичних поглядів Богдана Великого.
11. Історіографія політичних поглядів І. Виговського.
12. Історіографія політичних поглядів П. Дорошенка.
13. Історіографія політичних поглядів І. Мазепи.
14. Історіографія політичних поглядів П. Орлика.
15. Українська державна ідея у тлумаченні С. Величка.
16. Українська державна ідея у висвітленні автора «Історії Русів».
17. Відображення державної ідеї в українських історичних творах другої половини XVII – XVIII ст.
18. «Розмова Великоросії з Малоросією» С. Дідовича як важливе джерело вивчення політичної свідомості еліти середини XVIII ст.
19. «Жерденівські статті» 1659 р. як джерело вивчення політичної свідомості старшини у роки революції.
20. Гетьманські універсали як важливе джерело вивчення української державної ідеї в роки революції.
21. «Літопис» Г. Граб'янки як важливе джерело вивчення політичної свідомості еліти у першій чверті XVIII ст.

Біографічні дослідження

1. Семерій Наливайко.
2. Петро Сагайдачний.

3. Богдан Хмельницький.
4. Іван Виговський.
5. Іван Брюховецький.
6. Павло Тетеря.
7. Юрій Хмельницький.
8. Петро Дорошенко.
9. Іван Мазепа.
10. Семен Палій.
11. Кость Гордієнко
12. Іван Скоропадський.
13. Данило Апостол.
14. Павло Полуботок.
15. Кирило Розумовський.
16. Самійло Величко.
17. Максим Кривоніс.
18. Іван Богун.
19. Данило Нечай.
20. Дем'ян Ігнатович (Многогрішний).

Історичні есе

1. Формування протодержавних інституцій у козацькій Україні у першій половині XVII ст.
2. Формування концепції «руського народу» як третього народу Речі Посполитої.
3. Перетворення козацтва у носія ідеї політичного сепаратизму (перша половина XVII ст.).
4. Погляди козацтва першої половини XVII ст. на соціально-політичний устрій козацької України.
5. Радикалізм політичних вимог повсталих мас України 1648 р.
6. Формування української політичної системи у 1648-1657 рр. та її особливості.
7. Еволюція форми урядування у козацькій Україні у 1648-1657 рр.
8. Особливості української державної ідеї у середині XVII ст.
9. Державний переворот І. Виговського та його політичні наслідки.
10. Формування ідеї князівства Руського та причини невдачі її реалізації (1658-1660 рр.)

11. Політична програма запорожців 1658 – першої половини 1663 р.
12. Громадянська війна у Гетьманщині 1658-1663 р. та її наслідки.
13. Політична боротьба у Правобережній гетьманщині 1669-1670 рр.
14. Боротьба І. Самойловича і П. Дорошенка за владу та її наслідки (1674-1676 рр.).
15. І. Самойлович і проблема підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату.
16. Політичні погляди І. Мазепи.
17. Політичні орієнтації еліти у кінці XVII – початку XVIII ст.
18. Політичні погляди П. Орлика.
19. Політичні погляди Ю. Хмельницького.
20. Політична свідомість правобережної старшини кінця XVII – початку XVIII ст.
21. Феномен «малоросійства» в українській історії 30-60-х рр. XVIII ст.
22. Згасання державної ідеї серед еліти Гетьманщини у 30-50-х рр. XVIII ст.
23. Відродження ідей автономізму серед еліти у 60-х рр. XVIII ст.
24. Зросійщення й асиміляція еліти у другій половині XVIII ст.
25. Погляд еліти на соборність козацької України та її територіальні межі під час революції 1648-1676 рр.
26. Ідея незалежності козацької України у свідомості еліти середини XVII – XVIII ст.
27. Погляди еліти на республіканську форму правління упродовж середини XVII – XVIII ст.
28. Відображення державної ідеї в усній народній творчості середини у другої половини XVIII ст.

МОДУЛЬНА КОНТРОЛЬНА РОБОТА

I варіант

1. Доведіть реакційну роль «Тез про 300 – річчя возз'єднання України з Росією» у розвитку української історіографії української державної ідеї XVII – XVIII ст..
2. Проаналізуйте еволюцію поглядів еліти (середина XVII – XVIII ст.) на повноту суверенітету козацької України.
3. Розкрийте зміст поняття «ягеллонський легітимізм» і визначіть його місце у становленні української державної ідеї.
4. К. Розумовський позбавляється гетьманської влади у ...
А. 1763 р.; Б. 1764 р.; В. 1768 р.
5. Який поетичний твір підкреслює трагізм для Вітчизни існування різних зовнішньополітичних орієнтацій старшинських угруповань?
А. «Світ згубили грози на людській сльози»;
Б. «Всі покою щиро прагнуть»;
В. «Розмова Великоросії з Малоросією».

II варіант

1. Доведіть, що у першій половині XVII ст. козацтво трансформувалося у «політичний народ» України.
2. Визначіть складові державної ідеї правобережної старшини кінця XVII – початку XVIII ст.
3. Розкрийте сутність поліцентризму політичної влади у козацькій Україні.
4. Українську державну ідею сформулював....
А. П. Сагайдачний; Б. І. Виговський; В. Б. Хмельницький.

5. Наприкінці 1724 р. У Петропавлівській фортеці помер...

А. П. Полуботко; Б. Д. Апостол; Б. К. Гордієнко.

III варіант

1. З'ясуйте основні етапи формування української державної ідеї 1648 – першої половини 1649 рр.

2. Зробіть порівняльну характеристику договорів України з Росією 1654 і 1659 рр.

3. Висвітліть сутність режиму партисипативної демократії і визначіть терміни його формування у козацькій Україні.

4. Олігархічно-республіканська форма правління почала зароджуватися за гетьманату....

А. І. Виговського; Б. П. Тетері; В. Ю. Хмельницького.

5. Поліцентризм політичної влади у козацькій Україні утвердився ухвалою...

А. Чорної ради 1663 р.;

Б. Андрусівського договору 1667 р.;

В. Петра І у 1709 р.

IV варіант

1. З'ясуйте політичні погляди запорожців у 1658 – 1663 рр. й дайте їм оцінку.

2. Визначіть політично-культурні орієнтації еліти середини XVII – XVIII ст. на інституцію гетьманської влади та джерела її легітимності.

3. Розкрийте сутність режиму цезаризму й з'ясуйте час його утвердження у козацькій Україні.

4. «Московські статті» І. Брюховецького були прийняті у ...

А. 1663 р.; Б. 1665 р.; В. 1667 р.

5. Вставте у речення пропущенні слова: У 1690 р. султан ... справу ... гетьманів ... ..

V варіант

1. Розкрийте сутність ідеї князівства Руського та причини невдачі її реалізації (1658-1660 рр.).
2. З'ясуйте політичну програму І. Мазепи на початку XVIII ст.
3. Визначіть прикметні риси української державної ідеї середини XVII ст.
4. 18 червня 1668 р. відбулося...
  - А. Обрання П. Дорошенка гетьманом возз'єднання козацької України;
  - Б. Вторгнення польської армії у Гетьманщину;
  - В. Обрання гетьманом правобережної України М. Ханенка.
5. Степан Опара – це ...
  - А. Керівник повстання у Павочі 1663 р.;
  - Б. Автор «Щоденника» середини XVIII ст.;
  - В. Гетьман Правобережної України 1665 р.

VI варіант

1. Висвітліть бачення української державної ідеї П. Дорошенком та шляхів її реалізації.
2. Охарактеризуйте основні положення «Конституції» П. Орлика.
3. Розкрийте причини появи і сутність феномену «малоросійства» в українському суспільстві кінця XVII – XVIII ст.
4. Західний похід 1667 р. П. Дорошенка провалився тому, що ...
  - А. І. Сірко й І. Рог вчинили напад на Крим;
  - Б. Польська армія розгромила українців;
  - В. Татари відмовилися взяти участь у поході.
5. К. Гордієнко був позбавлений влади у 1728 запорожцями за те, що ...
  - А. Підтримував П. Орлика;
  - Б. Виступав проти повернення запорожців під владу Москви;
  - В. Був прихильником повернення запорожців під владу Москви.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ ЗДОБУВАЧІВ

Розподіл балів

Поточний і модульний контроль (100 балів) Змістовий модуль 1 (100 балів)			Сума
Поточний контроль (семінари)	Самостійна робота	МКР	
30 балів	20 балів	50 балів	100 балів

З урахуванням того, що навчальні досягнення учнів загальноосвітніх навчальних закладів оцінюється за 12-бальною шкалою та з метою полегшення адаптації випускників цих закладів до умов навчання у ВНЗ максимальний бал оцінки поточної успішності студентів на навчальних заняттях становить 12 балів. Орієнтовні критерії оцінювання знань, умінь, навичок і фахових компетенцій студентів на навчальних заняттях наведено в таблиці:

Рівні навчальних досягнень	Оцінка в балах (за 12-бальною шкалою)	Критерії оцінювання
Початковий (понятійний)	1	Студент володіє навчальним матеріалом на рівні засвоєння окремих термінів, фактів без зв'язку між ними: відповідає на запитання, які потребують відповіді „так” чи „ні”.
	2	Студент мало усвідомлює мету навчально-пізнавальної діяльності, робить спробу знайти способи дій, розповісти суть заданого, проте відповідає лише за допомогою викладача на рівні „так” чи „ні”; може самостійно знайти в підручнику відповідь.
	3	Студент намагається аналізувати програмовий матеріал на основі елементарних знань і навичок; які робить спроби виконання вправ, дій репродуктивного характеру; за допомогою викладача робить прості розрахунки за готовим алгоритмом.

Середній (репродуктивний)	4	Студент володіє початковими знаннями, знає близько половини навчального матеріалу, здатний відтворити його, провести за зразком розрахунки; слабо орієнтується у поняттях, визначеннях; самостійне опрацювання навчального матеріалу викликає значні труднощі.
	5	Студент знає більше половини навчального матеріалу, розуміє сутність навчальної дисципліни, може дати визначення понять, категорій (однак з помилками); вміє працювати з підручником, самостійно опрацьовувати частину навчального матеріалу; робить прості розрахунки за алгоритмом, але висновки не логічні, не послідовні.
	6	Студент розуміє основні положення навчального матеріалу, може поверхнево аналізувати події, ситуації, робить певні висновки; відповідь може бути правильною, проте недостатньо осмисленою; самостійно відтворює більшу частину матеріалу; вміє застосовувати знання під час розв'язування розрахункових завдань за алгоритмом, користуватися додатковими джерелами.
Достатній (алгоритмічно-дієвий)	7	Студент правильно і логічно відтворює навчальний матеріал, оперує базовими теоріями і фактами, встановлює причинно-наслідкові зв'язки між ними; вміє наводити приклади на підтвердження певних думок, застосовувати теоретичні знання у стандартних ситуаціях; за допомогою викладача може скласти план реферату, виконати його і правильно оформити; самостійно користуватися додатковими джерелами; правильно використовувати термінологію; скласти таблиці, схеми.
	8	Знання студента досить повні, він вільно застосовує вивчений матеріал у стандартних ситуаціях; вміє аналізувати, робити висновки; відповідь повна, логічна, обґрунтована, однак з окремими неточностями; вміє самостійно працювати, може підготувати реферат і обґрунтувати його положення.
	9	Студент вільно володіє вивченим матеріалом, застосовує знання у дещо змінених ситуаціях, вміє аналізувати і систематизувати інформацію, робить аналітичні висновки, використовує загальновідомі докази у власній аргументації; чітко тлумачить поняття, категорії, нормативні документи; формулює закони; може самостійно опрацьовувати матеріал, виконує прості творчі завдання; має сформовані типові навички.

Високий (творчо- професій- ний)	10	Студент володіє глибокими і міцними знаннями та використовує їх у нестандартних ситуаціях; може визначати тенденції та суперечності різних процесів; робить аргументовані висновки; практично оцінює сучасні тенденції, факти, явища, процеси; самостійно визначає мету власної діяльності розв'язує творчі завдання; може сприймати іншу позицію як альтернативну; знає суміжні дисципліни; використовує знання, аналізуючи різні явища, процеси.
	11	Студент володіє узагальненими знаннями з навчальної дисципліни, аргументовано використовує їх у нестандартних ситуаціях; вміє знаходити джерела інформації та аналізувати їх, ставити і розв'язувати проблеми, застосовувати вивчений матеріал для власних аргументованих суджень у практичній діяльності (диспути, круглі столи тощо); спроможний за допомогою викладача підготувати виступ на студентську наукову конференцію; самостійно вивчити матеріал; визначити програму своєї пізнавальної діяльності; оцінювати різноманітні явища, процеси; займає активну життєву позицію.
	12	Студент має системні, дієві знання, виявляє неординарні творчі здібності у навчальній діяльності; використовує широкий арсенал засобів для обґрунтування та доведення своєї думки; розв'язує складні проблемні завдання; схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу явищ; уміє ставити і розв'язувати проблеми, самостійно здобувати і використовувати інформацію; займається науково-дослідною роботою; логічно та творчо викладає матеріал в усній та письмовій формі; розвиває свої здібності й нахили; використовує різноманітні джерела інформації; моделює ситуації в нестандартних умовах.

Задля узгодження 100-бальної та 12-бальної шкали оцінювання студентських досягнень на семінарських заняттях застосовується наступна формула обрахунку-переведення балів:

$$(x \times 0,05 + 0,4) \times y = z.$$

У даній формулі:

x – середній бал досягнень конкретного студента, який вираховується з отриманих ним на семінарі оцінок за 12-бальною шкалою;

y – вагові бали даного виду навчальної діяльності за 100-бальною шкалою;

z – кількість балів досягнень конкретного студента на семінарських заняттях за 100-бальною шкалою.

Оцінювання навчальних досягнень студентів за виконання індивідуальних завдань передбачає ваговий бал у 20 балів.

Студенти виконують індивідуальне навчальне завдання на вибір у двох формах: друкований текст із запропонованих тем (за погодженням з викладачем можна запропонувати власну тему) або презентація з цієї ж теми.

Вимоги до оформлення: Обсяг – 7-10 друкованих сторінок аркушу формату А4 (14 шрифт, 1,5 інтервал, 30 рядків на сторінці); рукопис – 10-15 сторінок або слайдів. Виконання має супроводжуватися посиланнями на використані джерела та літературу (в квадратних дужках або у формі автоматичних посилань в тексті реферату та в описах внизу слайду). Перелік використаних джерел та літератури має нараховувати не менше 5 позицій.

Критерії оцінювання індивідуальних завдань:

3-5 бали – технічні моменти: кількість сторінок (слайдів), правильність оформлення роботи згідно стандартних вимог (в т.ч. переліку джерел та літератури), граматичні та стилістичні помилки, зовнішня привабливість та доречна кольорова гама слайдів презентації.

3-5 бали – оцінка кола використаних джерел та літератури та посилань на них у тексті реферату / слайдів.

3-5 бали – оцінка основного змісту на логічність, зв'язність сюжетів, рівень того, чи текст реферату / слайдів зліплений з різних «шматків», чи наявна авторська схема (авторські речення-зв'язки для переходу від одного сюжету до другого), авторські роздуми, аналіз.

3-5 бали – оцінка якості аналітичності висновків: чи мають авторський характер, їх повнота, глибина, чи відображають вони тему реферату / презентації.

Мінімальна оцінка зарахування даного виду навчальної роботи – 12 балів.

Оцінювання навчальних досягнень студентів за виконання модульної контрольної роботи передбачає ваговий бал 50. Нарахування балів у відповідності з рівнем складності завдань МКР відбувається таким чином:

Завдання 1-2 оцінюється у 20 балів;

Завдання 3 оцінюється у 6 балів;

Завдання 4-5 оцінюється у 2 бали.

Мінімальна оцінка зарахування даного виду навчальної роботи – 32 бали.

Загальне оцінювання навчальних досягнень студентів з навчальної дисципліни здійснюється відповідно до Таблиці відповідності шкал оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти:

Таблиця відповідності шкал оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти

Рейтингова оцінка з навчальної дисципліни	Оцінка за шкалою ECTS	Рекомендовані системою ECTS статистичні значення (у %)	Національна залікова оцінка
90-100 і більше	A (відмінно)	10	зараховано
82-89	B (дуже добре)	25	
75-81	C (добре)	30	
67-74	D (задовільно)	25	
60-66	E (достатньо)	10	
35-59	FX (незадовільно з можливістю повторного складання)		не зараховано
34 і менше	F (незадовільно з обов'язковим проведенням додаткової роботи щодо вивчення навчального матеріалу кредитного модуля)		

ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1861 – 1892. Т. I-XV. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0005838>
2. Антологія української поезії. Том перший. Українська дожовтнева поезія. Твори поетів XI – XVIII ст. Київ: Дніпро, 1984. 454 с.
3. Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Ч. 3: Акты о козаках (1679-1716). Т. II. Киев, 1868. 1058 с.
4. Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Ч. 3: Акты о козаках (1500-1648). Т. I. Киев, 1863. 557 с.
5. Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч.3: Т. 6.: Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649-1660 г.). 1908. 419 с.
6. Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Ч. 3: [Акты о гайдамаках (1700-1768)]. Т. IV: Акты относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. Київ, 1914. 1100 с.
7. Архів компанійського полковника Іллі Новицького (остання третина XVII ст.). Збірник документів. Т. 2 / упор.: Ю.А. Мицик, І.Ю. Тарасенко. Київ, 2023. 448 с.
8. Архів компанійського полковника Іллі Новицького (остання третина XVII ст.). Збірник документів. Т. 1 / упор.: Ю.А. Мицик, І.Ю. Тарасенко. Київ, 2022. 306 с.
9. Архів ранньомодерної української держави. Львів; Київ: ЛНУ ім. Івана Франка, Інститут археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2023. Т. 5: Мартин Ґолінський. Silvarerum: (1648–1665). Ч. III: (1654–1657) / упоряд. Ярослав Федорук; латин. Маркіян Домбровський. 640 с.
10. Архів ранньомодерної Української держави. Т. 1: Документи колекції Олександра Лазаревського. Ч. 1 / упоряд.: В. Брехуненко, І. Тарасенко. Київ, 2019. 432 с. (Документи Генерального військового суду та Генеральної військової канцелярії).
11. Архів ранньомодерної Української держави. Т. 2: Документи Ніжинського полкового суду 1736-1747 / упоряд. І. Синяк. Київ, 2019. 416 с. (Документи полкових та сотенних судів і канцелярій).

12. Архів ранньомодерної Української держави. Т. 3: Мартин Голінський. *Silvarerum*: (1648-1665). Ч. I: (1648-1649) / упоряд. О. Заяць, Я. Федорук. Київ, 2019. LXVI+446 с.
13. Архів ранньомодерної Української держави. Київ, 2020. Т. 4: Мартин Голінський. *Silvarerum*: (1648–1665). Ч. II: (1650–1653) / упоряд. Ярослав Федорук; латин. Маркіян Домбровський, Орест Заяць. 448 с.
14. Архів ранньомодерної Української держави. Т. 6. Документи Ніжинського полкового суду 1745-1758 (Серія: Документація полкових та сотенних судів і канцелярій) / упорядник Іван Синяк. Київ, 2020. 440 с.
15. Батурин: гетьманська столиця ранньомодерної доби: збірник документів і матеріалів / ред. кол.: О.Б. Коваленко (голова редкол.), А.В. Морозова (відп. секретар редкол.). Чернігів: SCRIPTORIUM, 2020. 272 с.
16. Боплан Г.Л. Опис України. Гійом Левассер де Боплан. Опис України; Проспер Меріме. Українські козаки та їх останні гетьмани; Богдан Хмельницький. Львів: Каменяр, 1990. 301 с.
17. Величко Самійло. «Літопис» / ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.). Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2020. 1016 с.
18. Військова кореспонденція гетьмана Януша Радзивілла 1646–1655 рр. Ч. 1: Канцелярійний щоденник 1649–1653 рр. Варшава: Нерітон, 2019. 890 с.; Ч. 2: Листи. 2020. 301 с.
19. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / упоряд. С. Павленко. Київ: Києво-Могилян. акад., 2009. 1053 с.
20. Воссоединение Украины с Россией: Док. и материалы: в 3 т. Т. 1: 1620–1647 / редкол.: П.П. Гудзенко и др. Москва: Изд-во АН СССР, 1953. 586 с.; Т. 2: 1648–1651. 559 с.; Т. 3: 1651–1654. 546 с.
21. Гадяцьке продовження «Літопису Грабянки» з 1758 р. (вступ. ст. й публ. Д. Вирського). *УІЖ*. 2019. № 2. С. 189-202.
22. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: зб. док. / [упоряд.: І.Л. Бутич та ін.; ред.: І.Л. Бутич, Ф.П. Шевченко]. Київ: Наук. думка, 1970. 657 с.
23. Гарасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII віку: [=Львівські історичні праці. Джерела, вип. 1]. Львів, 1994. 122+154 с.
24. Григор'єва Т. Творення «пам'яті» про Хотин-1621 у київських церковних текстах і козацьких літописах XVII – початку XVIII ст. *УІЖ*. 2022. № 1. С. 154-169.
25. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упорядн. о. Ю. Мицик. Київ, 2012. Т. 1: (1648–1649 рр.). 680 с.; 2013. Т. 2: 1650–1651 рр. 680 с.; 2014. Т. 3: 1651–1654 рр., 424 с.; 2015. Т. 4: 1655–1658 рр., 540 с.
26. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1767 гг.): [в 3 ч.] / под ред. Ал. Лазаревского. Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893-1897. Ч. I: 1717-1725 гг. 329 с.; Ч. 2: 1726-1729 гг. 342 с.; Ч. 3: 1730-1734 гг. 418 с.
27. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / відп. ред. І. Ситий; упорядн. С. Павленко. Київ: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1144 с.
28. Документи Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 / відп. ред. Ф.П. Шевченко; упорядн. І. Крип'якевич. Киев: Вид. АН УРСР, 1961. 740 с.

29. Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / упор.: В. Брехуненко (відп. секретар), О. Заяць, Ю. Мицик та ін. Київ, 2016. 608 с.
30. Документы об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг. / редкол.: П.П. Гудзенко и др. Київ: Наук. думка, 1965. 827 с.
31. Жерела до історії України-Руси / видано під редакцією Михайла Грушевського. Т. 8. Львів, 1908. 485 с.
32. Жерела до історії України-Руси / видано під редакцією Михайла Грушевського. Т. 4. Львів, 1898. 472 с.
33. З архіву останньої третини XVII ст. компанійського полковника Іллі Новицького. Збірник документів / упор.: Ю.А. Мицик, І.Ю. Тарасенко. Київ, 2022. 180 с.
34. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. Київ: Дніпро, 2006. 976 с.
35. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / переклад з польської мови Івана Сверчина; коментарі Мирона Копраля. Львів: Центр Європи, 2002. 602 с.
36. Источники Малороссийской истории: [в 2 ч.] / собр. Д.Н. Бантышем-Каменским и изд. О. Бодянским. Москва: В Унив. Тип., 1858-1859. 1858. Ч. 1: 1649-1687. 339 с.; 1859. Ч. 2: 1691-1722. 340 с.
37. Із листування духівництва 1660-х рр. (вступ. ст. Ю.А. Мицика). УІЖ. 2017. № 3. С. 148-156.
38. Із невідомих листів гетьмана Івана Мазепи до полковника Іллі Новицького (вступ. ст. й публ. Ю. Мицика). УІЖ. 2018. № 2. С. 148-162.
39. Історія русів (переклад Івана Драча). URL: <http://litopys.org.ua/istrus/rusiv.htm>
40. Історія України в документах і матеріалах. Т. 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 рр.) / відп. ред. С.М. Белоусов; уклад. М.Н. Петровський, В.К. Путілов. Київ: Вид-во АН УРСР, 1941. 292 с.
41. Історія України: хрестоматія / упоряд. В.М. Литвин; відп. ред. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. 1056 с.
42. Коліївщина: 1768-1769 роки у документальній та мемуарній спадщині. Т. 1: Документи архіву Коша Нової Запорозької / упоряд. І. Синяк; ред. кол.: В. Смолій (гол. ред.). Київ: Інститут історії України, 2019. 494 с.
43. Кривошея І., Кривошея І. Реєстр тестаментів козацької старшини XVIII ст. УІЖ. 2022. Число 2. С. 151-174.
44. Листи Івана Мазепи 1687–1691 / відп. ред. В. Смолій; упорядн. та авт. передм. В. Станіславський. Київ, 2002. Т. 1. 480 с.; 2010. Т. 2: 1691–1700. 751 с.
45. Листування Івана Сірка / упор.: Ю.А. Мицик. Київ, 2024. 136 с.
46. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. Р.Г. Іванченка. Київ: Т-во «Знання України», 1992. 143 с.
47. Літопис Самовидця / підгот. Я.І. Дзира. Київ: Наук. думка, 1971. 208 с.
48. Луняк Є. Козацька Україна XVI – XVIII ст. очима французьких сучасників: хрестоматія. Ніжин, 2012. 508 с.
49. Малі українські діярії XVII–XVIII століть / упоряд., перекл., вступ. ст., комент. В. Шевчука. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2015. 408 с.

50. Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. Київ, 1997. 140 с.
51. Мемуари до історії Південної Русі: [у 2 вип.] / за ред. В. Антоновича. Дніпропетровськ: Січ, 2005-2006. Вип. 1: XVI ст. / М. Литвин, Б. де Віженер, Л. Горецький, Е. Ляссота; пер. з рос. Т.С. Завгородня. 2005. 217 с.
52. Мемуари до історії південної Русі: Випуск 2 (перша половина XVII ст.) / Ф. Євлашевський, Я.Собеський, походи 1625 та 1628 рр., С. Окольський, Г. Боплан, звільнення невільників, Б. Машкевич; за ред. В. Антоновича; пер. з рос. І.С. Голуб; передм. В.С. Мороза; худож.о форм. А.П. Дерев'янка. Дніпропетровськ: Січ, 2006. 439 с.
53. Мицик Ю.А. «Пам'ять (1671 р.)» – український полемічний твір. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2001. Вип. 5–6. Т. 8–9. С. 306-313.
54. «На воровствах и разбоях не бывалъ і с таковыми людьми знакомства не имелъ»: Декілька документів до історії Коліївщини 1768 р. / вступна стаття й публікація І. Синяка, С. Синяка). *УІЖ*. 2024. № 1. С. 151-68.
55. Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения. Київ, 1889. 320 с.
56. Національно-визвольна війна в Україні. 1648-1657. Збірник за документами актових книг / керівник проекту Музичук О.В.; упор.: Сухих Л.А., Страшко В.В. Київ, 2008. 1011 с.
57. Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибр. твори. Київ: МАУП, 2006. 736 с.
58. Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В.А. Смолій; упорядники М.С. Трофимук, Т.В. Чухліб. Львів: Світ, 2011. 440 с.
59. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. Т. 1. Изд. 2. Киев, 1848. 852 с.
60. Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: [в 4 т.]. Киев: в Университетской типографии, 1852. Т. 3. [761 с.
61. Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: [в 4 т.]. Киев: в Унив. тип., 1845-1859. 1859. Т. 4. 1015 с.
62. Переписка гетманов Левобережной Украины с Москвой и Санкт-Петербургом 1654–1764 гг. Москва: Древлехранилище, 2017. Т. 1: Гетманство Богдана Хмельницкого 1654–1657 гг. 460 с.
63. Переписна книга Білопільської сотні 1673 року / відп. ред. Г. Боряк; упоряд.: О. Алфьоров, О. Різніченко. НАН України. Київ; Білопілля: Видавець Руслан Халіков, 2021. 219 с.
64. Присяга козацьких полків, що були у поході 1718 року / упоряд.: О. Алфьоров, О. Різніченко; відп. ред. Г. Боряк. Запоріжжя: ФОП Рябцев В.В., 2023. 200 с.
65. Присяга Лубенського полку 1718 року / упоряд. О. Різніченко; відп. ред. Г. Боряк. Кам'янець-Подільський: «Друкарня «Рута», видавець Рябцев В.В. 2022. 336 с.

66. Присяга Миргородського полку 1718 року / опрацюв Д. Вирський. 2-ге вид., випр., доп. Київ: Інститут історії України, 2023. 389 с.
67. Проект «Україна»: Повстання Війська Запорозького 1630 року: документи і матеріали / упоряд., передм., прим. Т. Ковальця. Харків, 2017. 352 с.
68. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / упорядн. О.В. Тодійчук. Київ: Наукова думка, 1995. 592 с.
69. Реєстри Полтавського полку 1654 р. / упорядн.: О. Алфьоров, О. Монькін; відп. ред. Г. Боряк. Київ: Інститут історії України, 2017. 266 с.
70. Реєстри Сумського полку. 1660–1664 / упоряд. та вступ. ст. О. Алфьоров, О. Різніченко; відпов. ред. Г. Боряк. Київ: Інститут історії України, 2016. 534 с.
71. Сіверщина гетьманських часів: збірник архівних документів / гол. упоряд. о. Юрій Мицик; упоряд. І. Тарасенко. Київ: ПП «ПФ «Фолиант», 2019. Т. 1: XVII ст. 458 с.; Київ: Логос, 2020. Т. 2: Перша чверть XVIII ст. 602 с.; Київ: Логос, 2020. 402 с.; Київ; Чернігів: SCRIPTORIUM, 2022. Т. 3: 1726-1740 pp.; Т. 4: 1741 р. – кінець XVIII ст. 358 с.
72. Синяк І. Із джерел до історії Коліївщини: протоколи допитів полонених гайдамаків загону Савки Майбороди. УІЖ. 2018. № 3. С. 124-144.
73. Скарби шведських архівів. Документи з історії України / упорядниці Марина Траттнер. Одеса: Музей української книги, 2021. 259 с.
74. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / підготовка тексту до друку, передмова, коментарі Ю.А. Мицика, В.М. Кравченка. Київ, 1992. 336 с.
75. «Списки про шляхетство» 1762 р.: маловідоме джерело до історії української козацької старшини (вступна стаття й публікація С. Потапенко, Київ). УІЖ. 2022. № 5. С. 177-203.
76. Terra Ucrainica: Історичний атлас України і сусідніх земель: Від кімерійців до сьогодення / Д. Вортман, Я. Гордієнко, М. Майоров. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2018. 224 с.
77. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. / голова редкол., наук. ред. Т. Гунчак. Київ: Дніпро, 2001. Т. 2, кн. 1: XVI ст. / упоряд., передм., прим. В. Шевчука, ред. тому С. Коба. 556 с.; Т. 2, кн. 2: Перша половина XVII ст. 534 с.; Т. 3, кн. 1: Третя чверть XVII ст. 501 с.; Т. 3, кн. 2: Остання чверть XVII – початок XVIII ст. 576 с.; Т. 4, кн. 1: Перша третина XVIII ст. 520 с.; Т. 4, кн. 2: Середина XVIII ст. 360 с.; Т. 4, кн. 3: Друга половина XVIII ст.
78. 1785 р., квітня 21 грамота на права, вольності і переваги благородного російського дворянства. URL: <https://www.istoriya.in.ua/gramota-na-prava-volenosti-i-perevagi-blagorodnogo-rosijsekogo.html>
79. Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2016. 606 с.
80. Україна: антологія пам'яток державотворення X-XX ст. У десяти томах. Київ, 2008. Т II: Ренесанс ідеї української державності (XIV-XVI ст.). 616 с.; Т. III: Битва за козацьку державу (XVI-XVII ст.). 496 с.; Т. IV: Спроби реанімації Козацької держави (XVIII ст.). 528 с.
81. Універсали Івана Мазепи. 1687–1709: Кн. 1 / упорядник І. Бутич. Київ, Львів: НТШ, 2002. 757 с; Ч. 2. 2006. 798 с.

82. Універсали Павла Полуботка (1722-1723) / упоряд. В. Ринсевич; редкол.: П. Сохань (голова) [та ін.]. Київ: [б.в.], 2008. 718 с.
83. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / упоряд.: І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко; ред. кол.: П. Сохань (голова). Київ; Львів, 2004. 1118 с.
84. Халебський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / упоряд. М.О. Рябий; післям. В.О. Яворівського. Київ: Ярославів Вал, 2009. 293 с.

Навчальна література та енциклопедичні видання

85. Бойко О.Д. Історія України: підручник. 7-е видання. Київ: Академія, 2021. 640 с.
86. Енциклопедія історії України. Київ, 2003-2021. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001124>
87. Історія України: навч. посіб. / заг. ред. В.А. Смолія. 3-є вид., допов. й перероб. Київ: Альтернативи, 2002. 472 с.
88. Коваленко С.С. Україна під булавою Богдана Хмельницького: енциклопедія у 3-х томах. Київ: Стікс-Ко, 2007. Т. 1. 374 с.; 2008. Т. 2. 478 с.; 2009. Т. 3. 480 с.
89. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: енциклопедія. Київ: Стилос, 2010. 792 с.
90. Крип'якевич І.П. Історія України / відп. ред.: Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович. Львів: Світ, 1990. 519 с.
91. Литвин В. Історія України: підручник / відп. ред. В. Смолій. НАН України, Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. 991 с.
92. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. Київ: Либідь, 1995. Т. 1: До середини XVII століття. 3-тє вид.: [б.в.], 1995. 588 с.
93. Полонська-Василенко Н. Історія України. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1976. Т. 2: Від половини XVII сторіччя до 1923 року. 599 с.
94. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997. 367 с.
95. Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. 568 с.

Синтетичні академічні видання та збірники

96. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. Київ «Либідь», 1993. 284 с.
97. Бrehуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. / ред. Ю. Олійник. Київ: Темпора, 2014. 504 с.
98. Бrehуненко В. Україна й українці: ім'я як поле битви. Київ, 2020. 272 с.
99. Бrehуненко В., Бойко П., Заяць А. Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI – XVIII ст.). Львів; Київ, 2023. 480 с.

100. Брехуненко В., Синяк І. Адвокати в судочинстві ранньомодерної Української держави – Гетьманщини. Київ: КВІЦ, 2017. 432 с.
101. Вечерський В.В. Гетьманські столиці України. Київ: Наш час, 2008. 317 с.
102. Винар Л.Р. Козацька Україна. Вибрані праці / ред. В. Степанков; упорядн. А. Атаманенко. Київ; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. 677 с.
103. Вирський Д. На ловах світу: Україна ранньомодерна (XV – середина XIX ст.). Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2025. 304 с.
104. Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст / відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2013. 506 с.
105. Володарі гетьманської булави: Іст. портрети / авт. передм. В. Смолій. Київ: Варта, 1994. 557 с.
106. Головаха Є.І. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності: [комплекс. дослідж.] / [О.Г. Аркуша та ін.; редкол.: В.М. Литвин (голова) та ін.]; НАН України, Ін-т історії України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. Київ: Ніка-Центр, 2008. 986 с.
107. Горобець В. Князі і гетьмани усієї Русі. «Через шаблю маєм право»: Злети і падіння козацької держави 1648-1783 років. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 351 с.
108. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ, 1994-1998. Т. V – X. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013885>
109. Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Історія козацтва. Держава–військо–битви. Київ: Арій, 2011. 464 с.
110. Гуржій О.І., Реєнт О.П. Славетна Україна. Битви та повстання від княжої до імперської доби. Київ: Арій, 2023. 352 с.
111. Гуржій О. Наддніпрянська Україна та зарубіжний світ у соціально-економічних вимірах XVII–XVIII ст.: Історичні нариси / відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. 296 с.
112. Гуржій О., Реєнт О. У лабіринтах української дипломатії. Від князівської доби до початку XX століття. Київ: Арій, 2023. 352 с.
113. Дашкевич Я. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2011. 792 с.
114. Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. 3-тє вид., доповн. / упорядн.: М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочилиас, А. Фелонюк. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2016. 924 с.
115. Дашкевич Я. «...Учи неложними устами сказати правду». Історична есеїстка (1989-2008). Київ, 2011. 827 с.
116. Донцов Д. Дух нашої давнини. 2-ге вид. Дрогобич, 1995. 341 с.
117. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с.
118. «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка / ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.). Київ, 2004. Т. 2: Наукові студії. 557 с.
119. Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смолія. У 2-х кн. / відп. ред. Г. Боряк. Київ, 2020. Кн. 1: Простори історії. 672 с.; Кн. 2: Простори історика. 656 с.

120. Історія Запорозької Січі. 2-ге вид. / ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), В. Щербак (наук. ред., упоряд.). Київ: Арій, 2023. 240 с.
121. Історія України в особах: Козаччина / авт.: В.М. Горобець, О.І. Гуржій, В.А. Смолій та ін. Київ: Україна, 2000. 300 с.
122. Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. 800 с.; Т. 2., 2007. 724 с.
123. Історія українського селянства: нариси: в 2 т. / відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2006. Т. 1 / О.В. Андрощук [та ін.]: [б.в.]. 2006. 631 с.
124. Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби / відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Арій, 2018. 720 с.
125. Ковалевська О. Таємниці козацьких портретів. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2019. 288 с.
126. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ, 1994. Т. 1. 530 с.
127. Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря / упоряд. К. Галушко. Харків, 2016. 352 с.
128. Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації / відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2020. 616 с.
129. Нариси з історії дипломатії України / [О.І. Галенко, Є.Є Камінський, М.В. Кірсенко та ін.; відп. ред. В.А. Смолій]. Київ: Альтернативи, 2001. 733 с.
130. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків, 2016. 496 с.
131. Покликання. Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика / редкол. П. Сохань, А. Бойко, В. Брехуненко та ін. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 2009. 546 с.
132. Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. Кн. 1 / ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), О. Гуржій (наук. ред.), В. Щербак (наук. ред.), Т. Чухліб (відп. секретар). Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1998. 400 с.; Кн. 2. Київ: Видавництво «ВІК», 2004. 276 с.
133. Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія Українського Гетьманату в міжнародних політичних комбінаціях раннього нового часу / відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2022. 512 с.
134. Соціополітичний простір ранньомодерної України: Історичні нариси / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2018. 622 с.
135. Стражний О. Український менталітет: ілюзії – міфи – реальність. 2-ге вид. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. 456 с.
136. Україна в цивілізаційних потоках ранньої модерності / НАН України, Інститут історії України. Київ: Академперіодика, 2024. 815 с.
137. Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3-х томах. Том 1. Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Українські проекти в Російській імперії / Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2004. 504 с.

138. Україна крізь віки: в 15 т. / ред. В.А. Смолій. Т. 7: Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. Київ: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 351 с.; Т. 8: Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна, 1999. 304 с.
139. Україна крізь віки: збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 1096 с.
140. Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура / ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.). Київ: Інститут історії України, 2014. 671 с.
141. Українська ідея: історичний нарис / автори: В.Ф. Солдатенко (керівник), В.П. Крижанівський, Ю.А. Левенець, Л.П. Нагорна, І.Г. Самарцев, Ю.В. Сиволюб, М.В. Томенко. Київ, 1995. 134 с.
142. Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості / відп. ред. В.А. Смолій. Київ, 2001. 318 с.
143. Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. У 2 кн. / ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.). Київ: Інститут історії України, 2018. Кн. 1. 610 с.; Кн. 2. 580 с.
144. Чухліб Т. Гетьмани України: військо, політика, держава. Київ: Арій, 2021. 352 с.
145. Чухліб Т. Козацька Україна та шляхетська Польща: битви, війни, союзи. Київ: Арій, 2023. 384 с.
146. Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII століть. У 2-х кн. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2019. Кн. 1. 792 с.; Кн. 2. 1120 с.
147. Шевчук В. Козацька держава: етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. 389 с.
148. Щербак В. Державна ідея в ранньомодерній Україні. Вінниця: Товариство «Твори», 2019. 220 с.

Тематичні академічні видання та збірники

149. Андрусяк М. Зв'язки Мазепи з Станиславом Лещинським і Карлом XII. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1993. Т. CLII. С. 35-61.
150. Апанович О.М. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність. Київ: Варта, 1994. 96 с.
151. Блок М. Апология истории или ремесло историка. Изд. второе, допол. Москва, 1986. 178 с.
152. Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 304 с.
153. Бовгиря А. Уявлення про «інших» в історичних наративах Гетьманщини (кінець XVII–XVIII ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2018. Вип. 18. С. 335-371.

154. Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція. *УІЖ*. 1991. № 8. С. 97-111; № 9. С. 71-79; № 11. С. 59-69.
155. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. Київ, 1991. 314 с.
156. Брайчевський М.Ю. Приєднання чи возз'єднання?: критичні зауваги з приводу однієї концепції. Торонто: Нові дні, 1972. 66 с.
157. Бrehуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – XVII ст. Київ, 2011. 504 с.
158. Бrehуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року / відп. ред. о. Ю. Мицик. Київ, 2005. 368 с.
159. Бульвінський А. Г. Українсько-Російські взаємини 1657-1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи. Київ: Парламентське видавництво, 2008. 744 с.
160. В'ячеслав Липинський. Спадщина. Історичні студії та монографії. Том IV: Україна на переломі 1657-1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / відп. ред. Ю. Терещенко; упоряд.: Ю. Терещенко, Т. Осташко. Київ: Темпора, 2023. 616 с.
161. Велика гра Юрія Немирича. Історія військової та дипломатичної зверхності над Москвою в добу гетьмана Виговського. Київ, 2019. 224 с.
162. Вирський Д. Війна на Півдні: хроніки степового прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). Київ: Інститут історії України, 2024. 292 с.
163. Вирський Д. Початковий дискурс про козаків: творення образу українського козацтва в Речі Посполитій 1560–1570-х рр. *УІЖ*. 2018. № 2. С. 20-40.
164. Вирський Д. Річ Посполита про козаків (1560-і – початок 1650-х рр.) / НАН України, Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2021. 288 с.
165. Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). У 2-х ч. / НАН України, Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2008. Ч. 1. 502 с.; Ч. 2 (Додатки). 466 с.
166. Вовк О.Б. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія. *Архіви України*. 2010. № 3-4. С. 145-166.
167. Возняк М. С. Історія української літератури: у 2 кн. Кн. 2. 2-ге вид., випр. Львів: Світ, 1994. 555 с.
168. Гадяцька унія 1658 року / редкол. П. Сохань, В. Бrehуненко та ін. Київ, 2008. 342 с.
169. Гадяцька унія і її місце в історії польсько-українських відносин: матеріали міжнар. круглого столу, Харків, 11 жовт. 2019 р. Харків: Панов А.М., 2019. 126 с.
170. Газін В.В. Між Москвою та Варшавою. «Українське питання» у 1654–1667 рр. / наук. ред. проф. В.С. Степанков. Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня «Ру-та», 2019. 372 с.
171. Газін В.В. Гетьман Павло Тетеря: Соціально-політичний портрет. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. 196 с.
172. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1909. Т. 88. С. 46-90.
173. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.) (в 2 ч.). Київ: ДАКККІМ, 2008. Ч. 1. 239 с.; Ч. 2. 287 с.

174. Гетьман Павло Полуботок: людина і політик (до 360-річчя від дня народження): збірник матеріалів студентської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2010. 44 с.
175. Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка (16 жовтня 2015 р., м. Київ) / упорядник Є.М. Луняк. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. 362 с.
176. Голиш Г. Образ Богдана Хмельницького в українському фольклорі. URL: <http://history-ejournal.cdu.edu.ua › article › download>
177. Гомін Л. Визвольна війна українського народу у народній творчості. Київ: Радянська школа, 1960.
178. Горєлов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційний крах Переяславського проекту (Україна і Московія: історія співіснування і ворожнечі). Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. 256 с.
179. Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ: Критика, 2007. 464 с.
180. Горобець В. Гадяцький договір 1658 р. – чому угода так і не стала унією? (Про перспективи та проблеми реалізації проекту у 360-ліття його укладення). УІЖ. 2018. № 5. С. 21-45.
181. Горобець В. Гетьман Руїни. Іван Брюховецький та Москва. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2017. 247 с.
182. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. Київ: Інститут історії України, 2001. 533 с.
183. Горобець В. Зірки та терени козацької революції. Історія звитяг і поразок. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 480 с.
184. Горобець В.М. Влада та соціум Гетьманату: Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. Київ, 2009. 271 с.
185. Горобець В. Павло Полуботок. Київ, 2009. 64 с.
186. Горобець В. Під булавою гетьмана. Права і вольності Гетьманщини в умовах імперського підневолення. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2024. 320 с.
187. Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. 324 с.
188. Горобець В. Світанок Української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 448 с.
189. Горобець В. Україна: Десятиліття «золотого спокою» та доба революційного збурення 1638-1650 рр. Київ, 2012. 240 с.
190. Горобець В. Українські наративи європейської соціокультурної спадщини: традиції та практики самоврядності в Гетьманаті. Аналітична записка / відп. редактор В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2024. 36 с.
191. Гоцуляк В.В. Історія, її методологія і історіографія як наукові та навчальні дисципліни: навчальний посібник. Черкаси, 2016. 732 с.
192. Грабовецький В.В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. Київ: Наукова думка, 1972. 192 с.
193. Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. Київ, 1998. 207 с.

194. Гуржій О. Західна Європа та Гетьманщина в середині XVII-XVIII ст.: соціально-економічні аналогії, закономірності, специфіка / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2021. 128 с.
195. Гуржій О.І. Політика українських гетьманів у сфері поземельних відносин (1648–1764) / відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2025. 258 с.
196. Гуржій О. І. Політико-адміністративне й територіальне реформування Гетьманщини у XVIII ст.: причини, перебіг, наслідки / відп. ред.: В.А. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2015. 80 с.
197. Гуржій О.І., Реєнт О.П. Іван Скоропадський / гол. ред. Р. Стасюк. Київ: Арії, 2013. 384 с.
198. Гуржій О. Податне населення України XVII-XVIII ст. Нариси з історії та статистики. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2009. 296 с.
199. Гуржій О. Україна в суспільно-політичних комбінаціях імперського уряду Росії (30–90-ті рр. XVIII ст.) / відп. ред. В.А. Смолій. НАН України. Київ: Інститут історії України, 2019. 205 с.
200. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ, 1996. 222 с.
201. Гуржій О., Чухліб Т. Козацька Україна. Боротьба за державу (XVI-XVII ст.). Київ: АРІЙ, 2020. 368 с.
202. Дашкевич Я.Р. Берлін, квітень 1791 р.: Місія В.В. Капніста: її передісторія та історія. *Український археографічний щорічник: Нова серія*. Київ, 1992. Вип. 1. Т. 4. С. 220-260.
203. Дзира І.Я. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти, НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2006. 567 с.
204. Дзюба О.М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини) / відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2012. 347 с.
205. Дзюба О. «Україна» і «Малоросія»: слова і поняття в українській мемуарній літературі XVIII ст. *Україна в Центральній-Східній Європі*. 2015. Вип. 15. С. 42-54.
206. Дідик С.С. Діяльність депутатів від Єлисаветградської провінції у Законодавчій комісії 1767 р. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXIX. С. 23-37.
207. Доба Богдана Хмельницького: До 400-річчя від дня народження великого гетьмана: збірник наукових праць / ред. кол.: В.А. Смолій (відп. ред.). Київ: Інститут історії України, 1995. 285 с.
208. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політ. діяльності / ред. В. Омельченко. Нью-Йорк: УВАН у США, 1985. 712 с.
209. Думи та пісні про Богдана Хмельницького. Київ: Музична Україна, 1970. 132 с.
210. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2007. 380 с.
211. Заруба В.М. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. 462 с.
212. Заруба В.М. Чигиринські походи: хроніка подій російсько-турецької війни 1676-1681 рр. Дніпропетровськ: ЛІРА, 2013. 340 с.
213. Засипко М.В. Державотворча діяльність гетьмана Д. Апостола у світлі вітчизняних джерел. *Сіверщина в історії України*. 2012. Вип. 5. С. 201-202.

214. Засипко М.В. Розвиток української торгівлі у період гетьманування Данила Апостола. *Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди]. Серія: «Історія та географія»*. 2011. Вип. 41. С. 31-33.
215. Засипко М.В. Українська козацька еліта періоду гетьманування Данила Апостола. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2011. Вип. 20. С. 186-191.
216. Затилюк Я. «В'їзд на митрополію» Йова (Борецького) через Золоті ворота 1621 р. та винайдення схеми історії «народу руського». *УІЖ*. 2021. № 5. С. 77-90.
217. Затилюк Я., Савченко О., Яременко М. Хотинська війна 1621 р. Козацька звиятя, османські амбіції та європейське майбутнє. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2024. 128 с.
218. Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті. Київ: Рада, 1994. 174 с.
219. Іван Мазепа та просторово-часовий колорит його доби. *Збірник наукових праць за матеріалами однойменного круглого столу, присвяченого 385-й річниці з дня народження гетьмана* (20 березня 2024 р., м. Київ) / упоряд. та відп. ред. О. Ковалевська. Київ: Академперіодика, 2024. 175 с.
220. Історик і Влада. Колективна монографія / відп. ред. В. Смолій; тв. кер. проекту І. Колесник. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 543 с.
221. Історик Олена Компан. Матеріали до біографії / упорядник Ярослав Компан. Київ, 2007. 532 с.
222. Історичне джерелознавство: підручник для студентів вищих навчальних закладів / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська та ін. 2-ге вид. доп. і перероб. Київ, 2017. 512 с.
223. Історія української культури: у п'яти томах. Т. 3. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть / Б.Є. Патон (голов. ред.), В.А. Смолій (ред.). Київ: Наук. думка, 2003. 1246 с.
224. Калакура Я.С. Історична пам'ять як чинник самоідентифікації українців. *Українознавство*. 2004. № 3-4. С. 206-210.
225. Калакура Я.С. Українська історіографія. Курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. 494 с.
226. Кентржинський Б. Мазепа. Київ: Темпора, 2017. 495 с.
227. Коваленко С. Іван Богун – український Дон-Кіхот. Київ: Видавництво «Стікс», 2011. 448 с.
228. Когут З. Кордони України: територіальна візія козаків від гетьмана Богдана Хмельницького до гетьмана Івана Самойловича. *УІЖ*. 2011. № 3. С. 50-73.
229. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної і модерної історії України. Київ: Критика, 2004. 352 с.
230. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. Київ: Основи, 1996. 317 с.
231. Колесник І. Українська історіографія. Концептуальна історія. Київ, 2013. 565 с.
232. Коллінгвуд Р. Дж. Ідея історії. Київ, 1996. 615 с.
233. Кондратюк К. Українська історіографія XIX – початку XX століть: основні напрями і концепції: навчальний посібник. Львів, 2002. 242 с.
234. Кононенко В. Інтелектуальна біографія Павла Полуботка: обстоювання традиції модернізаційної риторики. *УІЖ*. 2010. № 4. С. 39-59.
235. Кононенко В. Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687 – 1764 рр. Київ, 2017. 305 с.

236. Кононенко В. Політико-правові витоки «Договорів та постанов» 1710 р. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2013. Вип. 13. С. 297-322.
237. Копилов С., Боровець І. Дослідницький вимір професора Валерія Степанкова (до 75-річчя від дня народження). Кам'янець-Подільський: Друкарня «Рута», 2023. 146 с.
238. Корнєв А.Ю. Образ Богдана Хмельницького в думах та історичних піснях. *Переяславська рада: её историческое значение и перспективы развития восточно-славянской цивилизации: матеріали VII Міжнар. науково-практ. конф.*, м. Харків, 19–20 груд. 2012 р. Харків, 2013.
239. Корнєв А.Ю. Смерть героїв: фольклор та історія (доба Богдана Хмельницького). *Вісник ХДАДМ*. 2009. № 5. С. 104-109.
240. Костомаров М. Історичні монографії / Микола Костомарова, 1892. Т. 7: Руїна, [ч.] 1. Гетманованне Бруховецького. 151 с.
241. Костомаров Н.И. Казаки. Исторические монографии и исследования. Москва, 1995. 601 с.
242. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования: [в 12 т.]. Санкт-Петербург: Изд. Д.Е. Кожанчикова. Т. 11: Богдан Хмельницкий. 3-е изд., испр. и доп. 359 с.
243. Костомаров Н. Мазепа. Москва: Республика, 1992. 335 с.
244. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків: Основа, 1996. 376 с.
245. Кресін О.В. «Пакти й Конституції законів і вольностей Запорозького Війська...». *УІЖ*. 2005. № 2. С. 192-203.
246. Кресін О.В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. Київ, 2001. 468 с.
247. Кресіна І., Кресін О. Гетьман Пилип Орлик та його Конституція. Київ, 1993. 79 с.
248. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 452 с.
249. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини. Київ: Стилос, 2009. 432 с.
250. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. Київ: Стилос, 2002. 396 с.
251. Крикун М. Між війною і радістю. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: статті і матеріали. Київ: Критика, 2006. 472 с.
252. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Львів: Світ, 1990. 408 с.
253. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727-1734). Аугсбург, 1948. 192 с.
254. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. Київ: Україна, 2003. 240 с.
255. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742) / вступ. ст. О. Оглоблина. Мюнхен: Дніпр. хвиля, 1956. 78 с.
256. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернівці: Сіверянська думка, 1996. 287 с.
257. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століття. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. 472 с.
258. Маланюк Є. Книга спостережень. Статті про літературу. Київ, 1997. 425 с.

259. Маланюк С. Малоросійство. Нариси з історії нашої культури. Київ, 1993. 79 с.
260. Мандзій Л.С. Політична еліта в перехідних суспільствах. *Наукові праці істор. факультету Запорізького держ. університету*. 2008. Вип. XXIII. С. 50-61.
261. Маслійчук В.Л. Секуляризація та освітні проекти за гетьманування Кирила Розумовського. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2016. Вип. 22. С. 24-31.
262. Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Київ-Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. 440 с.
263. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Київ, 2012.
264. Матях В. Український цивілізаційний процес раннього нового часу в наукових проектах Інституту історії України НАН України / відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2011. 184 с.
265. Матях В.М. Гетьман в еміграції Пилип Орлик: історико-історіографічний портрет політика. *УІЖ*. 2011. № 4. С. 116-131.
266. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен, 1988. 286 с.
267. Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII ст. Київ, 1997. 230 с.
268. Мельник Л.Г. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669-1709 рр.). Київ, 1995. 104 с.
269. Мерімерін Є. Події та персоналії Хмельниччини в масовій поетичній творчості. *Україна в Центральній-Східній Європі*. Вип. 18. Київ, 2018. С. 155-182.
270. Мицик Ю.А. Гетьман Іван Виговський. Київ, 2004. 83 с.
271. Мицик Ю.А. Іван Сірко. Київ, 2010. 160 с.
272. Мицик Ю.А. Перший український історико-політичний трактат. *УІЖ*. 1991. № 5. С. 129-132.
273. Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця. Київ, 2007. 390 с.
274. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657. Львів: [б.в.], 1996. Ч. 1: 1654 рік. 262 с.
275. Моця О.П. «Русь», «Мала Русь», «Україна» в післямонгольські та козацькі часи. Київ: Наукова думка, 2009. 324 с.
276. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / редактор Любомир Винар; упорядники Ігор Гирич, Алла Атаманенко. 2-е вид., доп. Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001. 464 с.
277. Оглоблин О. Хмельниччина і українська державність. Лекція 1. Нью-Йорк: Організація оборони чотирьох свобод України, Спілка української молоді. 1954. 25 с.
278. Огородник Я. Гетьманування Івана Скоропадського / укладачі В. Рекрут, Ю. Степанчук. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. 212 с.
279. Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 р. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Львів, 1991. Т. 222. С. 327-350.
280. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. Київ: Києво-Могилян. акад., 2007. 267 с.
281. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. 304 с.

282. Павленко С. Іван Мазепа. Київ: Альтернативи, 2003. 414 с.
283. Павленко С.О. Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2004. 602 с.
284. Панащенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII-XVIII ст.). Київ, 1995. 221 с.
285. Пасічник М.С. Україна в період Руїни: 60-80-ті роки XVII століття. Львів, 2010. 712 с.
286. Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). Київ: Смоло-скип, 2003. 890 с.
287. Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини. 1648-1659 рр. Київ, 2013. 400 с.
288. Пилип Орлик і справа мазепинців: інтелектуальні, політичні та військові кон-тексти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції до 350-ліття народження Пилипа Орлика, Київ, 15-16 грудня 2022 р. / НАН України, Інсти-тут історії України. Київ: Інститут історії України, 2024. 236 с.
289. Пилип Орлик: життя, політика, тексти: матеріали Міжнародної наукової кон-ференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської Конституції 1710 р. Київ, 2011.
290. Пінчук Ю. Вибрані студії з костюмарознавства. Київ, 2012. 607 с.
291. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. Київ, 2013. 440 с.
292. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Ки-їв, 2006. 495 с.
293. Плохій С. Походження слов'янської нації. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. Київ, 2015. 456 с.
294. «Поверх Кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження. *Форум Ук-раїна модерна*. 2011. Число 18: Пограниччя. Окраїни. Периферії. С. 47-78.
295. Портнов А. Історія істориків: обличчя й образи української історіографії ХХ століття. Київ, 2013. 302 с.
296. Приймак Т. Вольтер про Мазепу та Україну початку XVIII ст. *УІЖ*. 2018. № 1. С. 46-72.
297. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во вто-рой половине XVIII века: некоторые вопр. соц.-экон. и обществ.-полит. разви-тия. Киев: Выща шк., 1988. 140 с.
298. Рендюк Т.Г. Пилип Орлик: молдавський та румунський шляхи. Чернівці: Бук-рек, 2013. 238 с.
299. Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659–поч. 1663 рр.). Кам'янець-Подільський: Каліграф, 2001. 236 с.
300. Сас П. Гетьман Сагайдачний – бич Господній московитів. Київ: ТОВ «Видав-ництво «Кліо», 2023. 360 с.
301. Сас П.М. Витоки українського націотворення / відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-ститут історії України, 2010. 702 с.
302. Сас П.М. Петро Конашевич-Сагайдачний: Чесний лицар. Київ: Парлам. вид-во, 2020. 560 с.
303. Сас П.М. Хотинська війна 1621 року. 2-ге вид., випр. і доп. Біла Церква: Вида-вець Пшонківський О.В., 2012. 526 с.

304. Сас П. Сагайдачний: Гроза царів і султанів / відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2024. 798 с.
305. Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ, 1998. 295 с.
306. Сас П.М. Полководець Петро Сагайдачний. Київ, 2014. 280 с.
307. Сас П.М. Чесний лицар Петро Конашевич-Сагайдачний. Київ, 2012. 350 с.
308. Свербигуз В. Старосвітське панство. Варшава, 1999. 247 с.
309. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. Львів: Слово, 1992. 304 с.
310. Семен Палій та Фастівщина в історії України. Матеріали науково-практичної краєзнавчої конференції. Київ, Фастів, 1997. 73 с.
311. Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. Київ, 1963. 2012 с.
312. Сергієнко Г.Я. Правобережна Україна: відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (80 – 90-ті рр. XVII – початок XVIII ст.). УІЖ. 1996. № 3. С. 105-119.
313. Слісаренко О.М. Військово-стратегічні аспекти утворення українсько-шведського союзу 1708 – 1714 рр. Дніпро, 2018. 360 с.
314. Смолій В.А., Котляр М.Ф., Степанков В.С. Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення: у 5-и т. Т. 1: Спецслужби України у IX – середині XVII ст. / ред. кол.: Грицак В.С. (співголова), Смолій В.А. (співголова). Київ: Прометей, 2017. 246 с.
315. Смолій В.А., Степанков В.С. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: Проблема державотворення. Київ: Інститут історії України, 1993. 71 с.
316. Смолій В. Революції у цивілізації раннього модерну: паралелі українського та світового досвіду. УІЖ. 2021. № 1. С. 4-26.
317. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет: наукове видання. Київ: Темпора, 2009. 680 с.
318. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Полководець, дипломат, державотворець / наук. ред. Ю.І. Шаповал. Київ: Парлам. вид-во, 2020. 752 с.
319. Смолій В., Степанков В. Ідея протекторства в геополітичній доктрині Богдана Хмельницького та переяславський проект 1654 року: Тематичні нариси. Київ: Інститут історії України, 2023. 144 с.
320. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: особистість в реаліях. Київ: Парламентське видавництво, 2021. 792 с.
321. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676). Київ, 2009. 447 с.
322. Смолій В., Степанков В. Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції. Київ: Інститут історії України, 2019. 374 с.
323. Смолій В.А. Фастівський полковник (Семен Палій). Історія в життєписах. Київ, 1994. С. 270-274.
324. Смолій В.А., Степанков В.С. Інститути влади в політичній системі України (середина – друга половина XVII ст.). Київ, 2014. 244 с.
325. Смолій В.А., Степанков В.С. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ, 2011. 631 с.
326. Смолій В.А., Степанков В.С. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. Київ, 2008. 120 с.

327. Смолій В.А., Степанков В.С. Становлення козацького політичного сепаратизму. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2005. Т. 14. С. 178-198.
328. Сокирко О. Іван Мазепа як ранньомодерний володар. *УІЖ*. 2024. № 5. С. 40-61.
329. Станіславський В. Взаємини Івана Мазепи з Семеном Палієм та українсько-польські стосунки на Правобережній Україні за даними неопублікованих джерел. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, 2008. Вип. 8. С. 316-336.
330. Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита 1686–1699. Київ, 2004. 354 с.
331. Старченко Н. Законодавчі ініціативи кінця XVI – початку XVII ст. в Речі Посполитій як зміцнення монополії на легітимне насильство. *УІЖ*. 2024. № 2. С. 56-76.
332. Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648-1657). *УІЖ*. 1995. № 4. С. 14-33.
333. Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій? *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVII ст.)*. Київ, 2003. Вип. 3. С. 371-416.
334. Степанков В. Політична еліта в роки Національної революції XVII ст. Соціальні джерела формування, структура та циркуляція. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2016. Вип. 16. С. 157-185.
335. Степанков В. Проблема возз'єднання козацької України в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи (остання чверть XVII ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Київ, 2002. Вип. 2. С. 257-280.
336. Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). Львів, 1991. 195 с.
337. Степанков В. Селянська війна 1648 – першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVII ст.)*. Київ, 2005. Вип. 5. С. 263-314.
338. Степанков В.С. Українська революція XVII ст.: проблема термінології. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2015. Т. 15. С. 443-455.
339. Степанков В. Становлення політичної еліти Гетьманщини в період революції XVII ст.: особливості, суперечності, деструктивні процес. *УІЖ*. 2016. № 6. С. 87-112.
340. Степанков В.В. Політична еліта України: процеси становлення, сфера діяльності, міжгрупові взаємини, політичні погляди (1648 – 1676 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Кам'янець-Подільський національний ун-т імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2019. 370 с.
341. Степанков В.В. Політична еліта: пошук нового підходу до з'ясування її сутності. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2012. Т. 22: на пошану професора П.Ф. Лаптіна. С. 69-92.
342. Степанков В.В. Трансформація назви Української держави у свідомості політичної еліти під час революції 1648 – 1676 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2018. Т. 28. С. 347-355.

343. Степанков В.С. Формування української державної ідеї 1648–1649 рр. *Marra mundi*. Львів, 1996. С. 464-478.
344. Степанков Валерій, Степанков Віталій. Б. Хмельницький vs М. Кривоніс: суперництво за булаву чи конфронтація поглядів на характер і мету революційної боротьби 1648 р.? *УІЖ*. 2023. № 5. С. 184-207.
345. Стецюк Б.Р. Реформи П. Полуботка і Д. Апостола. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2015. № 825. С. 281-288.
346. Струкевич О.К. Інституція гетьманства у політико-культурному сприйнятті старшинської еліти України-Гетьманщини. *УІЖ*. 2002. № 4. С. 49-59.
347. Струкевич О. Конституція П. Орлика на тлі політичної культури еліти України-Гетьманщини. *Українознавство*. 2002. № 4. С. 230-235.
348. Струкевич О. Монарх-протектор у політичній системі України-Гетьманщини: формування свідомісного стереотипу. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*: зб. наук. пр. Київ, 2003. С. 448-464.
349. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини: інтегральний погляд на питання. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. 533 с.
350. Струкевич О. Політична культура еліти Української козацької держави: методологічні аспекти дослідження. *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, 2003. Вип. 3. С. 263-280.
351. Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ: Либідь, 1994. 240 с.
352. Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654-1658) / науч. ред. о. Юрий Мыцык. Киев: ООО «Издательство «КЛИО», 2017. 320 с.
353. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. Москва: Молодая гвардия, 2007. 269 с.
354. Таїрова-Яковлева Т.Г. Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність / пер. з рос. Н. Єгоровець; наук. ред. В. Щербак. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2015. 424 с.
355. Таїрова-Яковлева Т.Г. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» / пер. з російської о. Ю. Мицика. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2013. 403 с.
356. Таїрова-Яковлева Т. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини / пер. з рос. Т. Кришталовської. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2017. 184 с.
357. Тараненко М.Г. Причини створення, головні державотворчі, ідеологічні і правові засади та історичне значення Конституції Пилипа Орлика. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія: зб. наук. праць*. 2010. № 2. С. 151-166.
358. Терлюк І. Формування і розвиток у вітчизняній політико-правовій думці концепції України як Малоросії (до витоків російських імперських ідеологем). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2014. № 782. С. 141-146.
359. Толочко П. Русь – Мала Русь – руський народ у другій половині XIII – XVII ст. *Київська Старовина*. 1993. № 3. С. 3-14.
360. Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1898. Т. XXIII – XXIV. 139 с.

361. Томашівський С. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (два місяці української політики 1648 р.). Львів [б.в.], 1914. 160 с.
362. Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації. Київ, 2012. 400 с.
363. III Круглий стіл «Від аристократії до еліти: домодерні та модерні ідентичності, ієрархії та середовище правлячої верстви»: програма та матеріали. Кам'янець-Подільський, 20 червня 2023 р. / відп. ред. С. Калущий. НАН України, Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2023. 64 с.
364. 310 років тому схвалили Конституцію Пилипа Орлика. *Новини Полтавщини*. URL: <https://poltava.to/project/6102/>
365. Українська історіографія на зламі XX – XXI ст.: здобутки і проблеми. Львів, 2004. 405 с.
366. Українська література XVII ст.: Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / упоряд., прим., вступ. ст. В.І. Крекотня, ред. тому О.В. Мишанич; АН УРСР. Київ: Наукова думка, 1987. 608 с.
367. Українська поезія XVI ст. / ред. І.Ф. Драч, В.Р. Коломієць, Л.В. Костенко, Р.М. Лубківський, Л.М. Новиченко [та ін.]; упоряд., вступ. ст., прим. В.В. Яременка. Київ: Радянський письменник, 1987. 283 с.
368. Українська поезія XVII ст.: перша половина / ред. І.Ф. Драч, В.Р. Коломієць, Л.В. Костенко, Р.М. Лубківський [та ін.]; упоряд., вступ. ст., прим. В.В. Яременка. Київ: Радянський письменник, 1988. 352 с.
369. Українська поезія XVII ст. Перша половина. Київ, 1988. 360 с.
370. Українські народні пісні: [збірка] / [ред. Я. Зирянов]. Київ: [б.в.], 1961. Вип 2. 395 с.
371. Федірко А.М. Діяльність Новгород-Сіверського патріотичного гуртка автономістів по піднесенню національної самосвідомості українського народу. *Сіверщина в долі істориків та в історичних дослідженнях*. Київ, 1996. С. 57-68.
372. Федорук Я.О. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 623 с.
373. Фігурний Ю.С. Український гетьман Пилип Орлик. Київ: НДІУ, 2008. 124 с.
374. Фігурний Ю. Українське державотворення на Лівобережжі в 1741-1796 рр. *Українознавство*. 2013. № 2. С. 108-114.
375. Хорунжий Ю. Злет і заземлення Григорія Полетики. Київ: Український письменник, 1994. 288 с.
376. Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір / наук ред. Л. Зашкільняк. Київ: Критика, 2015. 376 с.
377. Чуткий А. Становлення житниці Європи (друга половина XV – перша половина XVII ст.). Київ: Темпора, 2015. 368 с.
378. Чухліб Т.В. Булава проти скіпетра. Україна у Великій Північній війні 1700–1721 років / відп. ред. О. Гуржій. Київ: Арій, 2019. 352 с.
379. Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ, Нью-Йорк: Ін-т історії України НАН України, 2003. 518 с.
380. Чухліб Т.В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Акад.», 2004. 288 с.
381. Чухліб Т.В. Козацьке коріння Миколи Гоголя. Київ: Наш час, 2013. 270 с.

382. Чухліб Т.В. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. Київ: Наш час, 2008. 263 с.
383. Чухліб Т. Відень 1683: Україна в боротьбі за «золоте яблуко» / відп. ред. В. Смолій. Київ: Вид-во «КЛІО», 2012. 559 с.
384. Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 року. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 103 с.
385. Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років / відп. ред. В. Смолій. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2017. 274 с.
386. Чухліб Т. Козаки та Яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. 2-е вид., допов. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2020. 446 с.
387. Чухліб Т. Козацька Україна і султанська Туреччина: від війни до миру. Київ: Арій, 2024. 384 с.
388. Чухліб Т. Козацька Україна на міжнародній арені. Київ: Видавництво «Арій», 2023. 352 с.
389. Чухліб Т. «Отчизна наша Україна», «природні українські діти», «українська земля»: патріотична лексика гетьмана Петра Дорошенка. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2016. Т. 16. С. 226-233.
390. Чухліб Т. Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1649-1659 рр.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2015. Випуск 15. С. 13-41.
391. Чухліб Т. Поняття «Україна», «Українний» та «Українська держава» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1659-1665 рр.) *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2016. Випуск 16. С. 13-43.
392. Чухліб Т. Поняття «Україна», «Українний», «отчизна», «народ» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1666-1672 рр.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2017. Випуск 17. С. 41-79.
393. Чухліб Т. Поширення назви «Україна» в офіційному дискурсі Речі Посполитої як один із наслідків Люблінської унії 1569 р. *УІЖ*. 2019. № 4. С. 4-23.
394. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький–Дорошенко–Мазепа / НАН України, Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 327 с.
395. Чухліб Т. Уживання назви «Україна» в міжнародних угодах Війська Запорозького зі Швецією, Туреччиною та Кримом (1710—1712 рр.). *УІЖ*. 2024. № 1. С. 57-77.
396. Чухліб Тарас. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. 3-тє вид., випр. і доповн. Київ: В-во імені Олени Теліги, 2009. 616 с.
397. Чухліб Тарас. Пилип Орлик. Київ, 2008. 64 с.
398. Шаталов Д.В. Українське козацтво у суспільній думці другої половини XVIII – першої половини XIX ст.: дис. ... кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Дніпропетровськ, 2015. 237 с.
399. Шевчук В. Гетьман-вигнанець. *Хроніка 2000. Наш край*. Київ. 1993. № 3-4. С. 61-72.

400. Шевчук В. О. Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. Київ: Либідь, 2006. 461 с.
401. Шелухін С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. Прага, 1936. 248 с.
402. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ: Видавничий дім «KM Academia», 2000. 300 с.
403. Юга О. Висвітлення М. Грушевським козацької політики Варшави у першій половині 20-х рр. XVII ст. у праці «Історія України-Руси». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Т. 38. С. 43–51.
404. Юга О. Гадяцький договір 1658 р. у політичній свідомості правлячої верхівки Речі Посполитої. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Т. 36. С. 102-115.
405. Юга О.А. Дискусії серед політичної еліти Речі Посполитої щодо шляхів розв'язання «української проблеми» та їх наслідки (серпень 1657 – вересень 1658 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Т. 30: До 70-річчя від дня народження академіка Валерія Смолія. С. 170-185.
406. Юга О.А. «Козацька» та «українська» проблеми: до питання наукової коректності використання понять щодо подій середини XVII століття. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. Т. 25: На пошану професора І.С. Винокура. С. 463–467.
407. Яковенко Н. Вступ до історіографії. Київ: Критика, 2007. 376 с.
408. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. Київ: Laurus, 2012. 472 с.
409. Яковенко Н. Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 2005. 380 с.
410. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. Київ: Критика, 2002. 415 с.
411. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. Київ: Основи, 1998. 447 с.
412. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради–2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). Київ, 2003. 644 с.
413. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР після сталінської доби. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. 526 с.
414. Яремчук В.П. Українська історіографія: суспільно-політична історія: посібник. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2017. 288 с.

415. Ярошинський Б. Волинь в роки Української національної революції середини XVII ст. Київ: Стилос, 2005. 458 с.
416. Ясь О. «На чолі республіканської науки...». Інститут історії України (1936–1986): Нариси з інституціональної та інтелектуальної історії (До 80-річчя установи) / вступ. сл., наук. ред. В. Смолія. Київ: Інститут історії України, 2016. 542 с.
417. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): у 2 ч. / відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2014. Ч. 1. 587 с.; Ч. 2. 650 с.
418. Яценко В.Б. Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2007. 231 с.

Інтернет-портали

Сайт бібліотеки КПНУ імені Івана Огієнка: <http://library.kpnu.edu.ua/>

Сайт Інституту історії України НАН України: <http://history.org.ua/>

Сайт Національної бібліотеки імені В. Вернадського: <http://www.nbuv.gov.ua/>

Електронна бібліотека «Чтиво»: <https://chtyvo.org.ua/>

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Навчальне електронне видання

БОРОВЕЦЬ Іван,

кандидат історичних наук, доцент

СТЕПАНКОВ Валерій,

доктор історичних наук, професор

СТЕПАНКОВ Віталій,

кандидат історичних наук, старший викладач

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВНА ІДЕЯ XVII – XVIII СТОЛІТЬ

Навчально-методичний посібник

Електронне видання

Підписано 3.07.2025. Гарнітура «Arial».
Об'єм даних 2,8 Мб. Обл.-вид. арк. 6,7. Зам. № 1188.

Видавець і виготовлювач Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300

Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єктів видавничої справи
серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.